بۆچی بەشێک لە وڵاتان بوونە پاشکۆیی کەپیتالیزم؟

لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی ئابووری و سیاسییە

سەلاح حسێن ئەفەندی

٢٠١٧

ناوەڕۆک:

پێشەکی..٣
پرۆسەیەکی درێژ و پڕ لە ململانی...٤
هەڕەشە یان بۆاری گەشەکردن..٦
تێکشکاندی کۆسپەکانی بەردەم گەشەکردن....................................٧
سروشتی دووڕویی کەپیالیزم...١٠
ڕێبازی گەشەکردن؟ پاشکۆیەتی یان گۆشەگیری؟..........................١٢
خەسڵەتی جیاوازی شوێنەکان، ڕێبازی جیاوازی لێکەوتەوە....................١٥
ڕێبازی دژوار و پڕکۆسپی چین..١٩
ژاپۆن لە چەقبەستوییەوە بۆ وڵاتێکی پێشکەوتوو..............................٢٥
تێکەڵاوی دوو سستەمی ڕێگر لر مەکسیک و ئەمەریکای باشوور............٢٨
گۆڕانکاری لە ولایەتە یەکگرتووکانی ئەمەریکا ئاسانتر بوو.................٣٤
سیرالیۆن و پاشماوەکانی کۆیلایەتی لە ئەفەریقا..............................٤٣
بۆتسوانا، وڵاتێکی پێگەیشتوو لە ئەفریقا.....................................٤٧
ڕوسیا و پاشماوەکانی قەیسەرێت و سۆڤێت تیایدا.............................٥٠
سوید و سکەندناڤیا و ئاسۆیەکی گەش...٥٨
سەرچاوە..٦٨

بۆچی بەشێک لە وڵاتان بوونە پاشکۆیی کەپیتالیزم؟

پێشەکی

ساڵی ١٩٥٨بوو، بۆ سەردانی ماڵێکی خزممان چووین بۆ بەغدا. لە سلێمانییەوە بۆ کەرکووک بە ترومبێلێکی تاکسی شۆفەرلێت ڕۆیشتین. هەتا گەیشتینە کەرکووک، شۆفێرەکە بۆ پشوواودان و نان و چا خواردن، دوو جار وەستا، گەشتەکە نزیکەی سێ کاتژمێری خایاند. لە کەرکووکەوە بۆ بەغدا بە شەمەندەفەر چووین. ئێوارە کەوتینە ڕێگە، پێنجی بەیانی گەیشتینە بەغدا. لەوێشەوە بۆ ماڵی خزمەکەمان عەرەبانەیەکی دوو ئەسپیمان گرت.

لەسەرەتای سەدەی نۆزدەدا، ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان بەغدا و شامدا بە قافڵە ڕێکخراوە. لەبەر کەمی قەبارەی ئاڵوگۆڕکردنەکە، هەروەها بۆ پارێزگاریکردنی قافڵەکان لە دز و جەردەی ڕێگەوبان و مەسرەفی قورسی کارەکە، ساڵانە تەنها ٢ هەتا ٣ قافڵە ڕێکخراوە، بە هەزارەها هوشتر بۆ بارکردن بەکارهێنراون، گەشتەکە نزیکەی سێ مانگی خایاندووە. چوون بۆ حەج بۆ حیجاز بەهەمان شێوە ڕێکخراوە، لەبەر دووری و قورسی و نارەحەتی ڕێگەکە، بەشێک لە بەشداران لە ڕێگا مردوون و نەگەڕاونەتەوە.

پرۆسەی بەستنەوەی جیهان پێکەوە(گلۆبالیزم) و بەر فراوانبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانیی، لە دوای شۆڕشی پیشەسازی لە ئینگلتەرا و شۆڕشی فەرەنسی، لەگەڵ بەهێزبوونی کەپیتالیزم و جێگیربوونی، بە تایبەتی لە ساڵەکانی ١٨٠٠دا گۆڕانکاری بەسەر هات و هەتا هاتووە فراوانتر و فرە لایەنتر بووە. بە دەستپێکردنی شۆڕشی تەکنۆلۆجی چوارەم، لە ساڵەکانی هەشتاوە، کە پێیی دەڵێن شۆڕشی پەیوەندی و تەکنیکی زانیاری (ئای تی)، هەروەها بەهۆی هەندێ فاکتەری ترەوە، پرۆسەکە زۆر خێراتر بە ڕێوە دەچێ و هەتا دێت گوڕ دەبەستێتەوە. ئەوە هەموو ئاستەکانی گرتۆتەوە: جووڵەی کەپیتاڵ و کەلوپەل، جووڵەی مرۆڤ، زانیاری و تەکنیک گۆڕینەوە، پەیوەندی بێ پچڕان، زانیاری سیاسی و ڕوداوەکان، خوێندن و فێربوون، کلتوور و وەرزش، هەروەها بڵاوبونەوەی نەخۆشی و تیرۆریزم و خراپبوونی ژینگەش... لەم پرۆسەیە بێ بەش نەبوون.

ئنجا، هەر لە جێگیربوونی بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزمەوە، بە تایبەتی ئێستا، مەسەلەکە لەوە دەرچووە کە جیهانگیری لە بەهێزبوون و بەر فراونبووندا بێت، بەشێک بین لەو سستەمە یان نا، بەڵکو مەسەلەکە پەیوستە بە چۆنییەتی ئەو پێکەوە بەستنە. ئایا ناوچەیەک، وڵاتێک یان میللەتێکی دیاری کراو، بەشێکی لاواز و پاشکۆی ئەو سستەمەیە؟ یان بەشێکی بەهێزی کاریگەر؟خەڵکەکەی توانای بڕیاردانیان لەسەر چارەنووسی خۆیان هەیە، یان خەڵکی تر بڕیاران بۆ دەدات، توانای بەشداریکردنیان لە بڕیارە سیاسی و ئابووریەکاندا هەیە کە پەیوستە بە ژیانی خۆیان، ناوچەکەیان و بگرە هەموو جیهانەوە یان نا؟

ئایا بۆچی هەندێ وڵات و ناوچە بوونەتە بەشێکی لاواز و پاشکۆی ئەو سستەمە، بەڵام هەندێکی تریان بەشێکی بەهێز و کاریگەرن تیایدا؟ بۆچی هەندێ وڵات پێشتر پاشکۆ بوون، بەڵام دواتر بوونەتە بەشێکی بەهێز تیایدا؟ لەم باسەدا هەوڵم داوە لێکۆڵینەوە لەسەر ئەم بابەتانە بکەم.
ئەم باسە بەشێکە لە کتێبی (بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست شکستیهێنا) کە ساڵی ٢٠١٧ بڵاوم کردەوە.

سەلاح حسێن ئەفەندی
ئازاری ٢٠٢٢

پرۆسەیەکی درێژ و پڕ ململانێ

سەرهەڵدان و جێگیربوون و بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم، پرۆسەیەکی درێژخایەنی دژوار بوو. خاسڵەتی تایبەتی ئەم سیستەمە، دینامیکییەت و توانای خولڨاندن و نوێکردنەوە و بڵاوبوونەوەی بەردەوام بوو. هێزی بزوێنەر تیایدا، دەگەڕێتەوە بۆ بوونی چینوتوێژ و هێزی کۆمەڵایەتی و پێکهاتەی جیاواز لەسەر ئاستی وڵات و ناوچە و جیهانێکی پێکەوە گرێدراو، کە هەمیشە لە ململانێ و زۆرانبازیدان. ئەم پرۆسەیە هەر لەسەرەتای سەرهەڵدانی ئەم سیستمەوە دەستیپێکرد و هەتا ئێستاش بەردەوامە. ئەگەر چی کتێبەکە زیاتر لێکۆڵینەوەی ڕووداوەکانی پێش ساڵەکانی (١٩٢٥)ە، بەڵام بۆ تێگەیشتنی خاسڵەتی سیستمەکە و کاردانەوەی لەسەر جیهان، هەوڵ دەدەین بەکورتی چاوێك بەسەرهەندێ لە گۆڕانکاریەکانی دوای ئەو ساڵانەش بخشێنین.

جێگیربوون بە چەند هەنگاوێکدا تێپەڕی، نیوەی یەکەمی سەدەکانی ناوەڕاست ٥٠٠-١٠٠٠(ز.) قۆناغی چاندنی تۆوی سیستمەکە و بوژاندنەوەی شارە بازرگانییەکان بوو. ساڵەکانی ١٠٠٠-١٥٠٠ قۆناغی گەشەکردنی بازرگانی دوور و بەهێزبوونی شارە بازرگانییەکان و سەرەتاکانی تێکشکاندنی بنەماکانی فیودالیزم بوو، هەروەها گەشەکردن و بەرفراوانبوونی پیشەسازیی سەرەتایی و بەهێزبوونی کەپیتالی سەرەتایی و کاروباری فینانس و بانکەوانی سەرەتایی و لەهەمانکاتدا بەهێزبوونی چینوتوێژی نوێ و زیادبوونی ڕۆڵیان لە چاکسازییە سیاسی و یاساییەکاندا. ساڵەکانی ١٥٠٠-١٨٠٠ قۆناغی گەشەکردن و جێگیربوونی سیستمەکە بوو، کە بووە هۆی شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی لە ئینگلتەرا و دواتر شۆڕشی فەرەنسا و بڵاوبوونەوەی لە ڕۆژئاوای ئەوروپادا. لە کۆتایی ئەم قۆناغەدا کەپیتالیزم پاشماوەکانی فیودالیزمی لە ڕۆژئاوای ئەوروپا تێکشکاند و وەکو سیستمێکی نوێ جێگیربوو.

لە سەرەتای ساڵەکانی ١٨٠٠ دا، سەرمایەداری هێندە هێزی پەیداکرد، کە بتوانێ بەشێوەیەکی سەرەکی پەل بدات بۆ شوێنەکانی تری جیهان. ئەمە سەرەتای ململانێیەکی درێژخایەن بوو لە نێوان سیستمێکی نوێ و هەموو سیستمە کۆنەکانی تری بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری لە جیهاندا. ئەمە قۆناغی هەوڵدانی بەستنەوەی هەموو قوژبنێکی جیهان بوو بەیەکەوە، لە بازاڕیکی هاوبەشدا، قۆناغی ململانێ و شەڕوشۆڕی بەردەوام بوو، بۆ تێکشکاندنی هەموو کۆسپێك، کە ڕێگری لەو گۆڕانکارییانە دەکرد.

سەرەتاکانی١٨٠٠ ، گەشەکردنی پیشەسازی لە زۆربەی وڵاتەکانی ئەوروپای ڕۆژئاوا، ئینگلتەرا، فەرەنسا، هۆڵندا، سکەندناڤیس و ئەڵمانیا و ئیتاڵیا .. بە ئاستی جیاواز کەوتە جۆش و خرۆش. ململانێ و بۆربۆرێن هەتا دەهات لە نێوانیاندا چڕدەبوو. ئەو ململانێیە لە لایەکەوە گرژی و شەڕوشۆڕی دروست

کرد و لە لایەکی ترەوە بووە فاکتەرێك بۆ نوێکردنەوە و گەشـــەکردنی تەکنیك و شـــێوازی نوێی بەرهەمهێنان و زانستی و خستە جۆش و خرۆشی جموجۆڵی ئابوری .

سەرمایەداریی کەوتە بڵاوبوونەوە بۆ هەموو قوژبنێکی جیهان، لە قاپی زۆربەی دەوڵەت و میللەت و شـــار و گوندێکیدا و رێگەی بۆ بەئاگاهێنانەوەیان لە خەونی هەزار ســـاڵە و بەشـــداری پێکردنیان لە گۆرانکاری خۆشکرد. سـەرەتای سـەردەمێکی نوێ دەسـتیپێکرد، کە پێشـتر جیهان بەخۆیەوە نەیبینیبوو. وەکو چۆن تەکنیك و شێوەی بەرهەمهێنان و کالا و پێویستی نوێ تا دەهات فرەچەشنتر دەبوو و زیادی دەکرد و بە خێرایی گۆرانی بەخۆوە دەبینی، بە هەمان شـێوە، ئەم سـیسـتمە نوێیە هەتا دەهات خێراتر گۆرانکاری لە ژیانی مرۆڤایەتیدا بەرپادەکرد.

ئەم پرۆسەیە، لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانی کەوتە قۆناغێکی نوێوە، ئەویش زاڵبوون بوو بەسەر هەموو سیستمەکانی تری جیهاندا و بەستنەوەی زۆربەی بەشەکانی جیهان بەخۆیەوە و کۆنترۆڵکردنیان. ئەمە زیاتر لە هەزار ساڵ ململانێی بەخۆوە بینیوە و هەتا ئێستا بەردەوامە.

ئـەوەی ئـەمڕۆ دەیبینین، لـەلایـەکـەوە بـەرفراوانبوون و بـەهێزبوون و جیهـانگیریی(گلۆبـالیزم) کەپیتالیزمە، لەلایەکی ترەوە پێداویســـتی بەردەوامە بۆ نوێکردنەوە و چاکســـازی نوێ و کەمکرنەوەی نایەکسـانی لە رووی سیاسـی و ئابوریەوە، لەسـەر ئاسـتی میللەت و دەوڵەت و ناوچە و هەموو جیهان. ئەمە سەرلەنوێ کەپیتالیزمی لە جیهاندا خستۆتە بارێك و قۆناغێکی نوێوە.

لە کۆتایی سـەدەی بیسـتەمدا، سـەرەڕای گۆرانکاری مەزندا لەبواری تەکنیک و دەسـتپێکردنی قۆناغی شـــۆرِســـی پەیوەندی و تەکنیکی زانیاریدا، لە پاڵ دارِمانی یەکێتی ســـۆڤیت و بلۆکی ســـۆســـیالیزمی رۆژهەلاتی ئەوروپا و دەســـتپێکردنی چاکســـازی ئابوری لە چین و بەســـتنەوەی تەواوی ئەو وڵاتانە بە کەپیتالیزمی جیهان و بوونیان بە بەشێکی لەیەک دانەپچڕاو لە سیستمەکە، لە پێناوی جیهانێکی کراوەتر و یەکســـان تردا، پێویســـتی باڵانســـێکی نوێ لە جیهاندا دروســـتبوو. ئەمە پێویســـتییەکی مێژووییە و بێ چاکسـازی لەسـەر ئاسـتی هەموو جیهان، گرژی زیاددەبێت و پێش هەموو شـتێك کەپیتالیزم خۆی ئینجا هەموو جیهان لەگەڵ خۆیدا رووبەڕووی دارِماندەکاتەوە.

لە بڵاوبوونـەوەی کەپیتالیزمدا، دوو بابەت رۆڵی ســـــەرەکیان بینیوە و هەردووکیان کاردانـەوەیان لەســـەر دەرئەنجامی ئەو پرۆســـەیە هەبووە. یەکەمیان سـروشـت و خاسـڵەتەکانی کەپیتالیزمە. دووەمیان سروشت و خاسڵەتی شوێنە جیاوازەکانی جیهانە، کە کەپیتالیزم رووی تێکردوون.

هەڕەشە؟ یان بواری گەشەکردن؟

پرسیارێکی گرنگ کە لێرەدا قوت دەبێتەوە ئەوەیە، ئایا درووستبوون و گەشەکردن و بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم لە جیهاندا، هەڕەشەیە لەسەر مرۆڤایەتی و رێگرە لە گەشەکردنی وڵات و میللەتانی جیهان و دەبێت بەرهەڵستی بکرێت، یاخود پێویستیی مێژوویی و دەرفەتێکە، کە دەکرێ وڵاتان و میللەتانی جیهان سوودی لێوەرگرن.

سەرهەڵدان و بەهێزبوونی کەپیتالیزم، بەهۆی ئەو زەمینە و فاکتەرانەی کە لە بەندی دووەمدا باسمانکرد، شتێکی رێکەوتوو و سەیر نەبوو، کە پێش شوێنەکانی تری جیهان لە ئەوروپای رۆژئاوا روویدا. بەڵام ئەگەر بۆ یەکەمجار لەوێش رووی نەدایە، بێگومان ئەو پرۆسەیە لە کاتێکی گونجاودا لە بەشێکی تری جیهان هەر رووی دەدا. ئیتر ئەوە لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، یان هندستان یان چین بووایە. هەروەها بڵاوبوونەوەی ئەو سیستمە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنەکانی تری جیهان، ئەگەر یەکەمجار لە ئەوروپاشەوە نەبووایە، هەمان کاردانەوەی بەسەر شوێنەکانی تری جیهاندا دەبوو. ئەگەر ئەو سیستمە یەکەمجار لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە سەری هەڵدایە و پلی بدایە بۆ شوێنەکانی تر، نەهێندە لەوەی ئەوروپا توندوتیژتر دەبوو، نەڕووبەری شوێنەکانی تری جیهان نەرمتر و دیموکراتی تر دەبوو.

کەپیتالیزم و کە پیتالیستەکان، رەنگە لە سەرەتای دروستبوون و گەشەکردنیاندا پێناسێکی نەتەوەییان هەبووبێت و بەرژەوەندیی کۆمپانیا و ئەکتەرەکانی بەستراربێت بە وڵاتێك، یان نەتەوەیەکی دیاریکراوەوە، بەڵام ئەوەی دواتر روویدا و ئەمڕۆکە دەیبینین، ئەو سیستمە هەتا دێت خێراتر رووخساری نەتەوایەتی وندەکات و سنووری وڵاتەکان دەشکێنێت و رۆڵێکی جیهانگیری (گڵۆباڵیزم) دەبینێت.

پرۆسەی بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم، خاسڵەت و سروشتی تایبەتی خۆی هەبوو، کە لێرەدا هەوڵ دەدەین وەك خۆی سەیری بکەین و لەسەری بدوێین، نەوەك لەسەر روانگەی و هەڵوێستی خۆمان، یان خواستمان لەسەر ئەوەی چۆن دەبووایە بەڕێوە بڕۆیشتایە. چونکە گۆڕانکاری و گەشەکردنی کۆمەڵایەتی بە پێی فاکتەر و زەمینە و یاسای خۆی بەڕێوە دەڕوا و رۆڵی تاك و گروپ تیایدا تەنها هەوڵدانە بۆ خێرایی پێدان و ئاسانکاری و چاکسازیکردن تیایدا، یان درووستکردنی کۆسپ و رێگە لێگرتن لێی بۆماوەیەك. لەو پرۆسەیەدا چەند خاڵێك هەیە، کە روانگەی جیاواز لەسەریان هەیە، لێرەدا هەوڵ دەدەین شیانبکەینەوە.

تێکشکاندنی کۆسپەکانی بەردەم گەشەکردن

دروستبوون و گەشەکردنی کەپیتالیزم، دوو لایەنی هەبوو. لە لایەکەوە دروستبوونی سیستمێکی نوێی بەرهەمهێنان و چینوتوێژی نوێ بوو، کە شێوازێکی حوکمرانی جیاوازی هەبوو بە بەراورد لەگەڵ فیودالیزمدا. ئەم لایەنە قاپی بۆ گۆڕانکاری گەورە و دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر کردەوە. لایەنی دووەمی لەوەدا بوو، کە ئەو پرۆسەیە بە ئاسانی و خێرا بەڕێوە نەڕۆیشت، بەڵکو درێژخایەن و دژواربوو، بەشی هەرە زۆری پێکهاتە و چینوتوێژی کۆمەڵگە کۆنەکە لەسەرەتادا لەگەڵیا نەبوون و خۆیان بە زەرەرمەند دەزانی تیایدا.

فیودال و پاشا و دەسەڵاتداران و پیاوانی دەسەڵاتی ئاینی، دژی ئەو پرۆسەیە بوون و خۆیان بە زوڵملێکراو دەزانی. بەشێکی زۆر لە پیشەییەکان بووژاندنەوەی بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتاییان بە دژی خۆیان دەزانی و تیایدا زەرەرمەند بوون. زۆربەی مسکێن و جوتیارە بچوکەکان، کە بە درێژایی سەدان و هەزاران ساڵ لە زەمینە و کۆمەڵگە و گوندە بچوکەکانی خۆیاندا دەژیان، گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازی لەو کۆمەڵگە قفڵداراوە دەریکردن و خستنیە ژیانێکی جیاوازەوە، کە بەلایانەوە غەریب و ناسەقامگیر بوو. لەدوای شۆڕشی پیشەسازی و گەشەکردنی تەکنیك و شێوازی نوێی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی نوێ، چیتر بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی وەکو جاران پێویستی بە ژمارەیەکی زۆر جوتیار نەدەکرد، زۆربەی جوتیارە بچوکەکان لە ململانێیەکاندا بەرگەیان نەدەگرت. بۆیە بەشێکی زۆریان لە زەویوزاریان هەڵتەکێنران و کەوتنە شارەکانەوە و حەوداڵی دۆزینەوەی کاربوون بۆ پەیداکردنی قووتی رۆژانەیان. لەوەدا بە ملیۆنەها جوتیار و خەڵکی تری ئەوروپا ناچاربوون وڵاتەکانیان بەجێبهێڵن و کۆچ بۆ جیهانی نوێ بکەن، بۆ گەڕان بەشوێن ژیانێکی باشتر و بەختەوەتردا. ئەگەر سەیری ئەوکاتە بکەین، کە ئەم دیاردانە تیایدا روویاندا، بە قورس و پڕ ئەشکەنجە دەبینرێن، بەڵام لە هەمانکاتدا ئەگەر دووربینانە لێیبکۆڵینەوە، لەگەڵ ژان و ئازاری زۆریدا بووە هۆکاری گۆڕانکاری و گەشەکردنی زیاتر لە ئەوروپا و جیهانی نوێدا.

ململانێی نێوان دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و هەڵپەکردن بەدوای بازاڕی نوێ و قازانجی زیاتردا، دژوار و جاری واهەبوو خوێناوی بوو. چەندین شەڕی نێوان فەرەنسا و ئینگلتەرا و وڵاتەکانی تری ئەوروپادا پێش سەدەی بیست و دوو شەڕی گەورەی جیهانی، لە سەدەی بیستدا و چەندین شەڕ و ئاژاوەی تر، بۆ ئەمانە دەگەڕێنەوە. هۆکاری ئەمانە سەرەڕای ململانێ و بۆربۆرینی نێوان دەوڵەت و کۆمپانیا کەپیتالیستەکان بۆ جیاوازیی ئاستی گەشەکردنی پلورازیم دەگەڕێتەوە، لە خودی وڵاتەکان و رادەی بوونی دەرفەتی چارەسەرکردنی گرژیەکان لەرێگەی دیالوگ بە شێوازێکی ئاشتییانەی دیموکراتی. لەگەڵ ئەوەی ئەو شەڕ و گرژیانە دەبوونە هۆی کاولبوونی وڵاتان و کوشتنی ملیۆنەها

مرۆڤ، بەڵام لە دوای بەســـەرچوونیان ئەوروپا بەتایبەتی لەم حەفتا ســـاڵەی دوای شـــەڕی دووەمی جیهانەوە گەشەکردنی بێ هاوتای بەخۆوە بینیوە<٦ ل٢٧٦>.

بەهامان شێوە، ئەگەر سەیری پرۆسەی بەڕێوەچوونی دیموکراسی ناوخۆی وڵاتە سەرمایەدارەکان بکەین درێژخایان و دژواربوون، چەندین ســـەدەی خایاند. هەموو ئەو چاکســـازی و خزمەتگوزاری و یەکسانی و مافی بەشدارکردنی خەڵك لە بڕیاری سیاسی و ئابوری و هەڵبژاردندا و هەروەها یەکسانی نێوان ژن و پیاو و نێوان پێکهاتە و شوێنەکاندا، پلە بە پلە چاکسازی بۆ کراوە و ئەوانە بەهۆی ململانێی ســەختی نێوان چینوتوێژ و هێزە کۆمەڵایەتیەکان روویانداوە. چاکســازی لە ژیانی ئابوری و ســیاســی و کۆمەڵایەتیدا، پرۆسـەیەکە هەمیشـە هەر بەردەوامە و بەهۆی پەیدابوونی مەرجی نوێی ژیانەوە هەمیشـە پێویستی گۆڕانکاری نوێ دێتە پێشەوە.

وەك چۆن ئەو چاکسازییە ئابوری و سیاسی و یاساییانەی کە لە ئەوروپای کۆندا روویاندا بە ئاسانی بۆچینوتوێژە نوێیەکانی نەهاتەدی و دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و پاشاو فیودال و دەسەڵاتی ئاینی بەخۆشی خۆیان وازیان لە بەرژەوەندیەکانیان نەدەهێنا و رێگەی چاکسازی و گۆڕانکاریان نەدەدا، بەهەمان شێوە لە کۆمەڵگەی کەپیتالیستدا، چینە کەپیتالیستە خاوەن کەپیتاڵ و سامان و دەسەڵاتی زۆر وا بە ئاسانی بە خۆشی خۆیان رێگەی چاکسازیان لە سیستمە نوێیەکەدا نەدەدا. چینوتوێژەکانی تری کۆمەڵگە لە کرێکار و موچەخۆر و ئافرەتان و پارت و رێکخراوەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی ئەو گۆڕانکاریانەیان بە ئاســـانی بۆ بەدی نەدەهات، بەڵکو ئەوانە دوائەنجامی ململانێی توندی درێژخایانە.

کپیتالیســتەکان و هەموو چینوتوێژێکی کۆمەڵگای نوێ ئەگەر بۆیان بلوێ هەوڵی تاکڕەوی دەدەن و مافی ئەوانی تر پێشــێل و زەوت دەکەن. هەر چینوتوێژ و پێکهاتەیەك ژیان و گۆڕانکاری لە دەروازەی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیەوە دەبینێت و بەلای خۆیدا رایدەکێشـــێ، بێ بوونی چینوتوێژ و پێکهاتە و هێزی کۆمەڵایەتی ئازاد و بەهێز، هەروەها بوونی پلورازم و دەرفەتی بەشـــداریکردنی دیموکراتیانە لە بڕیاری سیاسـی و ئابوریدا، بەهێزترین و بەتواناترینیان هەوڵی تاکڕەوی دەدات. ململانێی نێوان ئەوانە گەرەنتی چاکســـازی و گۆڕانکاری دەدات و باڵانســـی نێوانیان رێکدەخات. کپکردنی ئەو ململانێیە و تێکچوونی ئەو باڵانسـە، نایەکسـانی لە کۆمەڵگەدا زیاد دەکات و قەیران و گرژی و نائارامی سیاسـی و ئابوری و کۆمەڵایەتی و دەروونی لێدەکەوێتەوە.

بڵاوبوونەوەی ســـەرمایەداری لە جیهاندا، بەهەمان شـــێوە درێژخایان و دژوار و پڕ ئازار بوو. بەهەمان شـــێوە دوو لایەنی هەبوو. لەلایەکەوە، ئەو بڵاوبوونەویە بووەهۆکاری پێکەوەبەســـتنی جیهان پێکەوە لە رێگەی بازاڕێکی هاوبەشـەوە و گۆڕانی خێرا و فرەچەشـن تیایدا لە هەموو روویەکەوە. بەڵام لەلایەکی ترەوە، بووەهۆکاری دروســـتبوونی نایەکســـانی لە نێوان ناوچە و وڵاتانی جیهان و ئاژاوە و شەڕوشۆڕ و ئازار و ئەشکەنجەی بەشێکی زۆری وڵات و میللەتانی جیهان.

ئەو بڵاوبوونەوەیە، پێویستی بە تێکشکاندنی ئەو کۆسپانە بوو کە لە ڕێگەیدا بوون. هەروەك چۆن فیودالیزمی ئەوروپا لە کاتی دروستبوون و گەشەکردنی کەپیتالیزمدا داخراو و قوفڵدراو بوو، بەهەمان شێوە، جیهانی سەرەتاکانی سەدەی نۆزدە قوفڵدراو و داخراو بوو. لەو سەردەمەدا سیستمی سیاسی و ئابوری زۆربەی وڵاتانی جیهان و زۆربەی چینوتوێژ و پێکهاتەکانیان ئامادەی گۆڕانکاری گەورە نەبوون. ئەو سستەم و دەوڵەت و چینوتوێژانە خۆبەخۆ، نە توانای ئەو گۆڕانکاریانەیان هەبوو و نە بە بەرژەوەندی خۆشیان دەزانی.

سروشتی دوو روویی کەپیتالیزم

چینوتوێژە نوێیەکانی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لە سەرمایەدار و کرێکان و فەرمانبەر و جوتیار.. هەریەکە لای خۆیەوە لە دەروازەی بەرژەوەندی خۆیەوە رەفتاری دەکرد و هەوڵی پچڕاندنی گەورەترین بەشی بۆ خۆی دەدا. ئەمانە، بۆ ئەو مە بەستە، لە ململانێی هەمیشەییدا بوون لەگەڵ یەك. بەهێزبوونی یەکێ لەوانە لەسەر حسابی ئەوانی تر و بێ توانایی ئەوانی تر لە بەربەرەکانی و خۆ رێکخستن و پچڕینی بەشی خۆیان تاکڕەوی و دیکتاتۆریەتی لێکەوتۆتەوە و سیستمی وەکو نازیزمی ئەڵمانی و فاشیزمی ئیسپانی و ئیتاڵیا، یان دیکتاتۆریەتی سۆسیالیزمی بەشێوەی روسیا و رۆژهەڵاتی ئەوروپای لێدروست بوو.

به هەمان شێوە، دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لە پرۆسەی بڵاوبوونەوەی سیستمەکە لە جیهاندا، هەوڵی بەرژەوەندی خۆیانداوە. ئەوانە هەمیشە کردار و رەفتاریان لە پێناوی بەرژەوەندی خۆ و پچڕینی زۆرترین قازانجداوە لە کاروبارياندا و هەموو رێ و نمایەکی یاسایی و نایاسایی، ئاشتی و توند و تیژی، ئاشکرا و نهێنییانداوە بۆ گەیشتن بەو مەبەستەیان. بەشێوەیەکی گشتی، کەپیتالیست و سیستمە ئابوری و سیاسیەکانی تر هەرگیزا و هەرگیز رەفتاریان لەسەر هەستی مرۆڤایەتی و بەزەیی و دۆستایەتی نەکردووە. ئەگەر ئەوانە هاوپەیمانی و هاریکاریشیان کردبێت لەگەڵ وڵاتان و میللەتانی تردا لەسەر بنەمای بەرژەوەندیی ئابوری و باڵانسی سیاسی و سەربازیی هاوبەشبووە< کتێبی ٢٤>.

ئەوانە هەتا بۆیان کرابێت، هەوڵی مۆنۆپۆڵ و تاکڕەوی بڕیاردانی سیاسی و ئابوری و سەربازیانداوە. چۆنیەتی موعامەلەکردنیان لەگەڵ ئەو وڵات و میللەتانە، بەندبووە بە توانا و بەهێزی ئەوانەوە و پێداگرتنیان لەسەر ماف و بەرژەوەندیەکانی خۆیان. بەلاوازی بەرامبەریان هەوڵی مۆنۆپۆڵی تەواوی خۆیانداوە.

به شێوەیەکی گشتی، هەتا ناوخۆی ئەو دەوڵەتە کەپیتالیستانە، پلوراليزمتر و دیموکراتی تر بوایە، رەفتار و کرداریان لە دەرەوەی وڵاتەکانیان ئەهۆنتر بووە. بە پێچەوانەوە هەتا لەناو وڵاتەکانی ناو خۆیاندا توندڕەوتر و تاکڕەوتر و دیکتاتۆر بوونایە، لەدەرەوەی وڵاتەکانیان توندڕەو و تاکڕەوتر دەبوون. بێگومان بەپێی ئەوەش رەفتار و کردەوەی ئەو وڵاتە جیاوازی لە ناوەندیاندا هەبووە.

هەڵبەتە ئەو سروشت و رەفتارە رووبەڕووی وڵاتان و میللەتانی جیهان تەنها لەناو ریزی چینە کەپیتالیستەکاندا نەبووە، بەڵکو چینوتوێژ و پێکهاتەکانی تری لە کرێکار و فەرمانبەر و زانا و خوێندەوار و ژن و پیاو بە پلەی جیاواز هاوسروشت بووە. بۆیە، کە زۆرجار ئەگەر پارتەکانی کرێکارانیش لەو وڵاتانە دەسەڵاتی سیاسییان بەدەستەوە بووبێت، رەفتاریان بەرامبەر میللەت و وڵاتانی تر زۆر جیاوازتر نەبووە. هۆکاری ئەوەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە ئەو چینوتوێژانە لە ڕوانگەی بەرژەوەندی رۆژانەی

خۆیانەوە و رەفتاریانکردووە و روتاندنەوەی دەرەوەیان لەســـودی خۆیاندا بینیوە. ئەمە ئەوە ناگەیەنێت رەفتاری بەو شــێوەیەی ئەو وڵاتانە بەهەموو چینوتوێژەکانیانەوە لە بەرژەوەندی درێژخایانیاندا بووە، چونکە نایەکســانی و لاســەنگی باڵانس لە نێوان وڵات و میللەتان و شــوێنەکانی جیهان لە روانگەیەکی دووربینەوە لە بەرژەوەندی کەســدانییە. هەڵبەتە ئەم بابەتە پێویســتی بە لێکۆڵینەوە و باســی زیاترە، کە لێرەدا بواری ئەومان نییە بە درێژی لەسەری بدوێین.

ئەم رەفتار و کردەوانە، سروشتی دوو ڕوویی دەوڵەتە کەپیتالیستەکانمان بۆ دەردەخات. ئەویش لە لایەکەوە تاکڕەوی و توندڕەوی و خۆ سەپاندنە لەکاتی لاوازی و سروشتی دیکتاتۆریەتی بەرامبەر، کە بۆتەهۆی گرژی و شــەڕوشــۆڕ و چەوســاندنەوە و داگیرکردن و پاشــکۆیەتی وڵاتان. لەلایەکی ترەوە نـەرمی و هـاریکـاریکردن و رێگـاخۆشـــکردنـە بۆ ئـەو وڵات و میللـەت و شـــوێنـانـەی کـە توانـای بـەرەنگاربوونـەوە و پێداگرتنیان هەبووە لـە ماف و بـەرژەوەندییـە تـایبـەتیـەکـانی خۆیـان، کـە بۆتـەهۆی سـەقامگیری و گەشـەکردن و هاوسـەنگی. بەپێیی ئەم راستیە، وڵاتێکی کەپیتالیست دەکرێ بەپێی کات و شوێنی جیاواز دوو رەفتاری دژوار بەیەك بنوێنێ.

ڕێبازی گەشەکردن، پاشکۆیەتی یان گۆشەگیری؟

تێکچوونی هاوسەنگی لە جیهاندا

لە کاتێکدا ئەو گۆڕانکارییە مەزنانە لە کۆتایی سەدەی هەژدەدا لە ڕۆژئاوای ئەورووپا رووی دەدا، هێشتا زۆربەی شوێنەکانی تری جیهان هەر لەژێر سایەی سیستمە کۆنەکاندا مابوونەوە و گۆڕانکاری گەورە بەبێ دەستێوەردانی سەرمایەداری لە زۆربەیاندا رووی نەدەدا.

روسیا و ئەورووپای رۆژهەڵات هێشتا سیستمی کۆنی فیودالیزمی قوفڵدراوی تاکڕەوی موتڵەق تیایاندا بەردەوام بوو. ئەوانە ڕێگر بوون لەو گۆڕانکارییە سیاسی و ئابوریانەی کە چینوتوێژە نوێیەکانی هەوڵیان بۆ دەدا. بەشێکی زۆریان لە گرژی و شەڕدابوون لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا.

رۆژهەڵاتی ئاسیا، چین و هندستان و ژاپۆن و شوێنەکانی تر هێشتا لەژێر سایەی دەرەبەگایەتی و سیستمی تاکڕەوی موتڵەقی کۆندا بوون، وڵاتەکان پارچە پارچە و ناکۆکبوون لە ناوخۆ و لەگەڵ یەکدا. سەرداری کۆمەڵگەکان مۆنۆپۆڵی تەواویان بەسەر هەموو جموجۆڵی ئابوریدا هەبوو. ئەو بوژانەوە ئابوریەی کە پێشتر لە چین و هندستان بۆ چەندین سەدە رووی دابوو شکستیان هێنابوو.

لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری ئێران لە لاقەفرتێدابوون و لە هەموو روویەکەوە شکستیان هێنابوو، بەڵام بە هەموو شێوەیەك هەوڵی مانەوەیاندەدا و بەدوای دەرفەت و فاکتەری نوێدا دەگەڕان، بۆئەوەی لە کۆنترۆڵکردنی کۆمەڵگە بەردەوامبن و ڕێگربن لە بەهێزبوونی چینوتوێژی نوێ و بەشداریکردنیان لە بڕیارداندا.

ئەفریقا، بەهۆی بەردەوامبوونی سیستمی کۆیلایەتی تیایدا و فرۆشتن و هەناردەکردنی کۆیلە و بەکارهێنانیان لە بەرهەمهێناندا، کیشوەرەکەی لاواز و بریندارکردبوو. زۆربەی وڵاتەکانی لە ژێر دەسەڵاتی چەندین گروپی بچووکی توندڕەودابوون، کە لەلایەکەوە بە یەکتر کوشتنەوە خەریك بوون و لە لایەکی ترەوە ڕێگربوون لە هەموو گۆڕانکاریەك لە کیشوەرەکەدا و وڵات و سامان و دانیشتوانیان خستبووە فەلاکەتەوە.

ئەمریکای باشور و مەکسیك، لەژێر چنگی پاشماوەکانی ئیسپانیا و پورتوگالدا بوون و سیستمێکی توندڕەو و تاکڕەوی تایبەتیان لە تێکەڵاوکردنی سیستمی نیمچە کۆیلایەتی هیندییە سورەکان و سیستمی فیودالی خۆیان تیادا بونیاد نابوو. تەنها کاری ئەوانە رووتاندنەوەی ئەو وڵاتانە بوو.

لە ئەمریکای باکور ململانێی توندوتیژ بەردەوامبوو لە نێوان دروستبوونی چینوتوێژ و سیستمێکی نوێی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر و پاشماوەی کۆلۆنیالیستەکانی ئینگلتەرا و فەرەنسا و هەروەها لە

بەشێکی گەورەیدا پەیڕەوکردنی سیستمێکی کۆیلایەتی لە بەرهەمهێناندا. جیاوازی ئاستی گەشـەکردنی شوێنەکانی جیهان چەندین بواری گرتبۆوە، کە دەتوانین لە چەند خاڵێکدا گەڵاڵەیان بکەین:
سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەشەکانی جیهان زۆر لە یەك جیاواز بوون. بەرامبەر ئەو سیستمە نوێیەی ئەوروپا، کە دەرفەتی گەشەکردن و بەرفراوانبوونی تێدابوو و بۆ بوژاندنەوەی ئابوری و بەهێزبونی چینوتوێژە نوێیەکان ڕێگە خۆشکەربوو و بەشداریکردنیان لە بڕیاردان و بەردەوامی لە چاکسازیدا، لە زۆربەی شوێنەکانی تری جیهان سیستمی کۆنی فیوداڵی و فیوداڵی خێڵایەتی و کۆیلایەتی و نیمچە کۆیلایەتی دەستی بەسەریاندا گرتبوو، کە دەرفەتی گەشەکردنی ئابوری تیایاندا لاواز بوو و چینوتوێژە نوێیەکان تیایاندا بێ هێزبوون و دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیارداندا نەبوو و کۆسپی گەورە لە بەردەمیاندا بوو بۆ چاکسازی و گەشەکردن.

جیاوازی لە نێوان ئەو سیستمانەدا، جیاوازی دروستکرد لە نێوان ئاستی ژیان و گوزەران و زیادبونی دانیشتوان و درێژی تەمەنیاندا. هەتا کۆتایی سەدەی هەژدە جیاوازی گەورە لە نێوان باری ژیانی کرێکارێکی شاری ڤێنیسیا لە ئیتالیا و جوتیارێکی ئەڵمانی و جوتیارێکی کوردستان یان چین نەبوو. جیاوازێکی ئەوتۆ لە نێوان ئەمانە و هەمان خەڵکی کۆن نەبوو، کە زیاتر لە هەزار ساڵ پێشترییش لە سایەی فیرعەونەکانی میسر و بابلییەکان، یان میدیاکاندا ژیابوون. ڕاستە بە درێژایی ئەو چەند هەزار ساڵە گۆڕانکاری لە کۆمەڵگەکاندا ڕووی دابوو، بەڵام ئەوانە تەنها بە سوودی چینوتوێژە خاوەن دەسەڵاتەکاندا بوو و کاردانەوەیەکی ئەوتۆی بەسەر ژیانی زۆرینەی مرۆڤایەتیدا نەبوو. بەڵام لە کۆتایی ئەو سەدەیەدا، لە ڕۆژئاوای ئەوروپا، بەو گۆڕانکاریانەی بەسەر ژیان و گوزەرانی خەڵکدا هات، ژمارەی دانیشتوان بە ڕێژەیەکی باش زیادیکرد، نەخۆشی و پەتا کەمیکرد، خوێندەواری و فێربوون و شارەزایی لە کارکردندا زیادیکرد، داهاتی خەڵك باشتر بوو، خواردن و خواردنەوە و جێگەی نیشتەجێبوون باشتر بوو، بەشێك لە ئافرەتان بۆ یەکەمجار لە مێژوودا لە ماڵ دەرچوون و کەوتنە کارکردن و فێربوون و خۆبەخێوکردن. سەرەڕای ئەوانە، هەتا دەهات ڕێگا بۆ بەشداریکردنی ڕێژەیەکی تری زیاتر لە خەڵك لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا خۆشدەبوو. بەڵام بەپێچەوانەوە ژیانی خەڵك لە زۆربەی شوێنەکانی تری جیهان، یان هەر وەك کۆن بەردەوامبوو، یاخود ئەو پرۆسەیە لە نێوانیاندا زۆر بەخاوتر بەڕێوە دەڕۆیشت. هەتا گۆڕانکاری زیاتر ڕووی دەدا لە ڕۆژئاوای ئەوروپادا ئەو نایەکسانیەش زیادیدەکرد.

تەکنیك و شێوازی بەرهەمهێنانی نوێ لە دوای شۆڕشی پیشەسازیەوە، هەتا دەهات گۆڕانکاری نوێ و خێراتری لێدەکەوتەوە. بەرهەمهێنانی خێراتر و فرەچەشنتر دەبوو، هەموو تەکنیکێك و شێوازێکی نوێ قاپی دەکردەوە بۆ نوێتر لە پرۆسەیەکی بەردەوامدا. هەتا ئەمە خێراتر دەبوو زیاتر وڵاتە کەپیتالیستەکان پێش شوێنەکانی تر دەکەوتن. تەکنیك و بەرهەمی سەربازی نوێ باڵانسی

ســەربازی لە جیهاندا دەگۆڕی. ئەمانە باڵانســی ئاڵوگۆڕی بازرگانی دەگۆڕی، کە دەبووە هۆی ئەوەی ئەو ئاڵوگۆڕییە بە قازانجی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و زیانی وڵاتانی تر بشکێتەوە.

ئەمانە هەموو رێگەیان بۆ دابەشــبوونی جیهان بەســەر وڵاتان و میللەتی دەوڵەمەند و بەهێز لە بەرەیەکدا خۆشــکرد و وڵاتان و میللەتی هەژار و لاواز لە بەرەیەکی تردا. ســەرمایەداری قاپیی بۆ گۆڕانکاری و گەشەکرنی بەردەوام و بێسنوور خستە سەرپشت، بەڵام ئەو پرۆسەیە هەمیشە کۆسپی گەورەی لە رێگەدا بوو، لە نایەکسانی و ناعەدالەتی و ململانێ و گرژی و شەڕوشۆڕ، کە هەمیشە پێویستی بە چارەسەر و چاکسازی نوێ هەبوو. لەپاڵ گرفت و ئازار و کۆسپی زۆر لە بەردەم چارەسەر و چاکسازیدا، لە کات و شوێنی جیاوازدا بە درێژایی تەمەنی ئەو بڵاوبوونەوەیە، رێگە بۆ وڵات و میللەتانی تر خۆشدەبوو، کە یەك لە دواییەك رێبازی گەشەکردن بگرنەبەر.

خاسڵەتی جیاوازی شوێنەکان، ڕێبازی جیاوازی لێکەوتەوە

لە باسی(بۆچی ڕێبازی تایبەتی ئەوروپا زەمینەیەکی باشتر بوو بۆ گەشەکردن؟)، باسی ڕێبازی تایبەتی ئەوروپامان کرد. باسی ئەوەمانکرد، کە ئەگەرچی سیستمی نوێی کەپیتالیزم لە ئەوروپا سەری هەڵدا، بەڵام جیاوازیی گەورە لە نێوان شوێن و وڵاتەکانی ئەو کیشوەرە هەبوو، لە کات و چۆنیەتی و خێرایی بەڕێوەچوونی ئەو پرۆسەیەدا.

هۆکاری ئەومان لە لایەکەوە گەڕاندەوە بۆ رادەی بەهێزی فیودالیزم و پاشا و چینوتوێژ و دەسەڵاتی ئاینی تیایاندا و لە لایەکی ترەوە بۆ بوونی دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا، لە ڕێگەی شورایەك، یان پەرلەمانێکی ساواوە. هەتا سیستمی فیوداڵی و دەسەڵاتی ناوەندی پاشا و فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینی بەهێزتربوایە، بە زەحمەتر چینوتوێژە نوێیەکان بەهێز دەبوون و جێگەی خۆیان دەکردەوە. هەتا دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیارەکاندا بەرفراوانتر بوایە، بۆ چینوتوێژە نوێیەکان ئاسانتربوو بەشداری لە بڕیارداندا بکەن و چاکسازی یاسایی و سیاسی نوێ بسەپێنن، کە ڕێگەی بۆ گەشەکردنی ئابوری و بونیادانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر خۆشدەکرد. پێچەوانەی ئەوانەش کاردانەوەی پێچەوانەی هەبوو.

بەهۆی ئەو فاکتەرە بنچینەییانەوە، ئینگلتەرا بووە سەرقافڵەی شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی. فەرەنسا و وڵاتەکانی تری رۆژئاوای ئەوروپا و سکەندنناڤیا دوای ئەو هاتن و رۆژهەڵاتی ئەوروپا و روسیا هەر زۆر دواتر کەوتن. کاتی ئەو گۆڕانکارییە مەزنانە کەوتنە نێوان ساڵەکانی ١٦٩٠-١٩٩٠کە سەد بۆ سێ سەد ساڵی خایاند.

کەپیتالیزم، بە پلەی جیاواز توانی پلبدات بۆ هەموو کون و قوژبنێکی جیهان و مۆنۆپۆڵ پەیدا بکات و زاڵ بێت بەسەر هەموو سیستمە کۆنەکاندا، بەڵام کاردانەوەی جیاوازی هەبوو بەسەر وڵاتە جیاوازەکاندا.

کاردانەوەی جیاواز، بە پلەی یەکەم بۆ سروشتی کەپیتالیزم ناگەڕێتەوە، چونکە ئەو سیستمە وەکو لە سەرەوە باسمانکرد، لە هەموو شوێنێکدا هەمان سروشتی هەبوو. سروشتێکی دوو ڕوویی هەبوو، کە بەپێی خاسڵەتی ئەو شوێنانەی رووی تێدەکرد رەفتار و کرداری جیاوازی دەکرد.

هەر بەشێوەی وڵاتەکانی ئەوروپا، هەتا ئەو شوێنانەی تری جیهان خاوەن سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری توندڕەوتری هەبووایە، سوود وەرگرتن لە کەپیتالیزم و پرۆسەی چاکسازی و گەشەکردنی ئابوری و سیاسی لەو وڵاتانەدا زەحمەتر دەبوو و خاوتر بەڕێوە دەڕۆیشت. بە پێچەوانەوە، هەتا ئەو شوێن و دەوڵەتانە سیستمێکی بەرفراوانتریان هەبووایە و چینوتوێژە نوێیەکان تیایاندا بەهێزتر بوونایە و دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیارداندا زیاتر بوایە، پرۆسەی چاکسازی و گەشەکردن و

سەربەخۆیی ئابوری و سیاسی تیایاندا بە ئاسانتر و خێراتر بەڕێوە دەچوو < بۆ زانیاری زیاتر سەیری کتێبی ٢ بکە>.

بەپێی خاسڵەتی تایبەتی ئەو وڵات و ناوچانە و سروشتی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریان و رادەی گەشەکردنی چینوتوێژە نوێیەکان تیایاندا، ئاوێتەبوونی وڵاتانی جیهان لەگەڵ ئەو سیستمە نوێیەی جیهان، رێباز و رێرەوی جیاوازی بەخۆوە بین،ی کە دەتوانین بەسەر سێ رێبازی سەرۆکیدا دابەشی بکەین:

یەك: رێبازی چاکسازی و گەشەکردنی ئابوری و سیاسی

ئەو وڵاتانەی فاکتەرە بنچینەییەکان تیایاندا گونجاوتربوو، گەشەکردن و گۆڕانکاری تیایاندا زووتر بەڕێوەدەچوو. هەڵبەتە ئەم رێبازە لەهەمانکاتدا لە وڵاتانی جیهاندا جێگیر نەبوو، بەڵکو لەکاتی جیاوازدا، بەهۆی درووستبوونی زەمینەی لەبار روویداوە. هەتا زەمینەی ئەو وڵاتانە ئامادەتر بوایە بۆ بونیاندانی سیستمێکی بەرفراوانتر، زووتر تیایاندا روویدەدا. رەنگە لە وڵاتێکی تایبەتیدا لە کاتێکی دیاریکراودا، ئەو گۆڕانکاریانە سەریان نەگرتایە، بەڵام بە گۆڕانی ئەو زەمینەیە، لە کاتێکی تردا روویانداوە. نمونەی ئەو وڵاتانە لە ئەوروپا، لە سەرەتادا فەرەنسا، فلاندرن و وڵاتانی سکەندناڤیا بوو، دواتر ئەڵمانیا، ئیتاڵیا، نەمسا پاشان ئیسپانیا و دواتر لە کۆتایی سەدەی بیستدا رۆژهەڵاتی ئەوروپا. لە شوێنەکانی تری جیهاندا، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، کەنەدا، ئوسترالیا و ژاپۆن پێش شوێنەکانی تر کەوتن و دواتر دەبینین وڵاتانی تر نمونەی کۆریای باشور، سەنگاپور، کۆماری ئەفریقای باشور... یەك لە دوای یەك بەهۆی پەیدابوونی زەمینەی گونجاوەوە هەمان رێباز دەگرنەبەر.

وڵاتە کەپیتالیستەکانی جیهان لەگەڵ ئەمانە، ناچارکراون رووی دیموکراتی و دۆستایەتی و هاریکاریکردن بخەنە گەر و بە هاوسەنگی تەعامولیان لەگەڵیاندا بکەن.

دوو: رێبازی خۆجیاکردنەوە و شکستهێنان و دارمان.

بەشێك لە وڵاتانی جیهان، بەهۆی توندرەوی و تاکرەوی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تیایاندا، دەرفەتی گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازیی ئازاد و چینێکی بورژوای خاوەن کەپیتاڵی بەهێز تیایاندا پەیدانەبوو، کە بتوانێت لەو وڵاتانەدا، لەژێر چەتری پەرلەمانێکی ساوادا دەرفەتیان بۆ چاکسازی ئابوری و سیاسی بۆ پەیدابێت. ئەوەی روویدا لە هەندێ وڵات درووستبوونی پیشەسازی و جموجۆڵی بازرگانی بوو، لە ژێر مۆنۆپۆڵی دەستەبژێرێکدا، کە بووەهۆی درووستبوونی ژمارەیەکی زۆری چینی

کرێکاری هەژار تیایاندا <بڕوانە ٢١> و لە هەندێ شـوێنی تر بزووتنەوەیەکی جوتیاری بەهێز بوو < بڕوانە ١٢٥\١٢٢>، کە لەلایەن هەندێ توێژی بورژوای بچوك بە پەنابردنە بەر ئایدۆلۆژیایەکی داخراوی توندڕە،و بتوانن ئەو چینوتوێژانەی خوارەوە ڕێکبخەن و یەکیانخەن و دەســەڵاتێکی ناوەندیی تاکڕەوی ئەبسـولیتزمی بەهێز بۆ ماوەیەك بونیادبنێن و لەهەمانکاتدا هەوڵ بدەن وڵاتەکانیان بەتەواوەتی لە جیهانی دەرەوە جیابکەنەوە. ئەمانە لەژێر زەبر و زەنگدا توانیان بۆ ماوەیەك بەو مەبەسـتەیان بگەن، بەڵام دواتر سـیسـتمەکانیان شـکسـتی هێنا و دەسـەڵاتیان داڕما و سـەرلەنوێ خۆیان بە کەپیتالیزمی جیهانەوە بەسـتەوە. نموونەی ئەو وڵاتانە یەکێتی سۆڤێت و بلۆکی سۆسیالیزمی ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا و چین بوو.
کەپیتالیزمی جیهان بەهەمان سروشتی ئەو وڵاتانە خۆیان تەعامولیان لەگەڵداکردوون، لە ڕێگای گرژی و شەڕ و هەڕەشە و سیخوری و دەستێوەردانی سیاسی و سەربازی و ئابورییەوە.

سێ: ڕێبازی پاشکۆیەتی و ئەڵقە لەگوێیی

ئەو وڵاتانەی جیهان، کە چینوتوێژی نوێی بەهێزیان تێدا دروسـت نەبوو، هەروەها بەهۆی سـیسـتمی بەڕێوەبردنی سـیاسـی و ئابوری داخراوی ئەبسـولیتیزمەوە، توانای بەشـداریکردن لە بڕیاردان و چاکسازییان بۆ نەخوڵقا. سیستمە کۆنەکەیان بەتەواوەتی شکستی هێنا، چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکانیان بۆ مانەوەی خۆیان چۆکیان بۆ کەپیتالیزمی جیهان دادا و بوونە پاشـکۆ و ئەڵقە لەگوێیان.ئەم وڵاتانە بوونە بەشێکی بەستراوە بە کەپیتالیزمی جیهانەوە، بەڵام بە پاشکۆیەتی و ژێردەستی و یەخسیری. ئەم وڵاتانە ئەگەرچی دواتر زۆربەیان دەوڵەتی نەتەوەیی و نیمچە نەتەوەییان لێدروسـت بوو، چینوتوێژی دەسـەڵاتداری ناخوڵقێنەری خۆماڵی دەسـەڵاتیان گرتەدەست، بەڵام وڵاتەکان بە دواکەوتوویی ئابوری و سـیاسـی مانەوە و زۆرینەی خەڵکەکەی لەژێر رووتاندنەوە و زوڵم و زۆریدا دەژیان. نمونەی ئەوانە زۆربەی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، ئەمریکای باشور، ئەفریقا و زۆربەی وڵاتانی ئاسیان.

سـەرمایەداریی جیهان، لەگەڵ ئەم وڵات و میللەتانەدا، رووی تاکڕەوی و توندڕەوی و دیکتاتۆرێتەکەی خسـتەگەڕ و بوونە هاوپەیمان و پاڵپشـتی ئەو چینوتوێژ و هێزە توندڕەو و تاکڕەوە خۆماڵیانە. هەڵبەتە باری نالەباری ئەو وڵاتانە ئەزەلی نیە و بە دروسـتبوونی زەمینەی لەبار یەك لە دوای یەك گۆڕانکاری تیایاندا روو دەدات. زۆربەی ئەو وڵاتانە لە جیهانی ئەمڕۆدا، نمونەی بەرازیل و هیندستان و زۆر وڵاتی تر گۆڕانکاری گەورەیان بەسەردا هاتووە.
بۆ بەردەوامی گەشەکردن و گۆڕانکاری و خۆشگوزەرانی مرۆڤ و پارێزگاریکردنی سروشت، هەموو جیهان پێویستی بە چاکسازی و گۆڕانکاری و گەشەکردن و سەقامگیری و هاوسەنگییە. هەندێ وڵات

و ناوچە هەتا ئێستــــتا لە زەلکاوی مێژووی کۆندا دەتلێنەوە و بوونەتە فاکتەرێك، کە کاردانەوەی خراپی بۆسەر خۆیان و هەموو جیهان هەیە. نمونەی ئەوانە زۆربەی وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست.

لە کتێبی (بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست وەک پێویست سوودی لە بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم نەکرد؟) ، بە تێر و تەســـەلی لێکۆڵینەوەیە لەســـەر بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم و کاردانەوەیەتی لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاســـتدا. بۆ رێگا خۆشـــکردنی ئەو باســـە و تێگەیشـــتنی فاکتەرە بنچینەییەکان، کە ڕێگربوون لە گەشەکردنی پێویست لەم ناوچەیەدا، لێرەدا هەوڵ دەدەین چەند نمونەیەك لەسە چۆنێتی بڵاوبوونەوە و کاردانەوەی کەپیتالیزم لەســـەر هەندێ شـــوێن و وڵاتانی جیهان بهێنینەوە. لێکۆڵینەوەیەکی وا یارمەتیدەردەبێت لەســـەر تێگەیشـــتنی ئەو فاکتەرە بنچینەییانەی بوونە هۆی پاشـــەکشـــێی وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاســـت و لەهەمانکاتدا ئەو فاکتەرانەی دەبنە زەمینە خۆشـــکەر بۆ گۆڕانگاری و گەشەکردن تیایاندا.

ڕێبازی دژوار و پڕ کۆسپی چین

ئەو وڵاتە، لەژێر چەتری فەرمانڕەوایی سۆنگ، لە نێوان ساڵەکانی ٩٦٠-١٢٧٩(ز.) پێشرەوی هەموو جیهانی دەکرد. چەندین کاڵای پیشـــەیی نوێی تیایدا بەرهەم دەهێنرا. نموونەی ئەوانە کاتژمێر، قیبلەنما، باروت، کاغەز، دراوی کاغەز، فەخفوری و ئاســن. پیشــەســازیی چنین و قوماش دروســتکردن و بەکارهێنانی تەواری جۆلایی و هێزی ئاو لە بەرهەمهێناندا، بوژانەوەی بەخۆوە بینی بوو. بەمانە ســـاڵەکانی ١٥٠٠(ز.) ئاڵوگۆڕی بازرگانی و خۆشـــگوزەرنی خەڵك لەم وڵاتە، ئەگەر لە ئەوروپا باشتر نەبوبێت خراپتر نەبوو.

ئەم گەشـــەکردنە، بەهۆی بوونی دەســـەڵاتێکی ناوەندیی بەهێزەوە بوو، کە توانای کۆنترۆڵکردنی وڵاتەکەی هەبوو. وڵاتەکە لەژێر فەرمانڕەوایی سیستمێکی ئەبسولیوتیزمدا بوو. لە بنەماڵەی پاشـاکان بەولاوە نوێنەرانی هیچ پێکهاتە و چینوتوێژێکی کۆمەڵگەکە دەرفەتی بەشــــداریکردنیان نەبوو لە بڕیارداندا. هیچ جۆرە شــورایەك، یان پەرلەمانێکی ســاوا نەبوو، کە لە ڕێگەیەوە ژمارەیەکی زیاتری خەڵك بەشداری لە بڕیاری سیاسی و ئابوری و یاساییدا بکەن. لەژێر سایەی ئەم سیستمەدا، جگە لە دانی باج و گومرگ و سەرانەیەکی زۆر، بازرگانەکان هەمیشە ڕۆڵ و بەرژەوەندیان لەق بوو و لەژێر هەڕەشە و فشاری دەسەڵاتداراندا بوون.

هەموو داهێنانێکی نوێی و گەشـەپێکردنی تەکنیك و بەرهەمهێنان و بازرگانی و پیشـەسـازی، ئەگەر لە ژێر فەرمانی راســـتەوخۆی دەســـەڵاتدارانی دەوڵەتدا نەبوایە، بەلایەنی کەمەوە لەژێر چاودێری و ســەرپەرشـتیکردنی ئەواندا بوو. ســاڵی ١٣٦٨ فەرمانڕەوای مینگ و کینگ جێگەی سینگیان گرتەوە. لەژێر حوکمرانی ئەماندا دەسـەڵاتی دەوڵەت بەهێزتر و تاکڕەوتر و توندڕەوتر بوو. بەوەش گەشـەکردن لە وڵاتەکە زیاتر کۆسپی بۆ درووستبوو و ناسەقامگیری زیادیکرد و بەپێی ئەوەش دەرفەتی خوڵقاندن و داهێنان زیاتر لەجاران خنکێنرا<٦ ل٤٢١>.

دۆزینـەوەی جیهانی نوێ و ڕێگا دەریا نوێیـەکان بۆ ئـاســـیا، هۆکـارێك بوون بۆ بوژانـدنـەوەی بازرگانیی نێودەوڵەتی و گەشـەکردنی ئەوروپا و دواتر شـۆڕی سیاسـی و پیشـەسـازی تیایاندا. بەڵام لە چین، کە مینگ و کینگ دەسـەڵاتیان گرتەدەست، دەستیان نایە بینەقاقای جموجۆڵی بازرگانی دەریایی. ئەوانە هەموو ئاڵوگۆڕێکی بازرگانی دەریاییان خستە ژێر مۆنۆپۆڵ و کۆنترۆڵی دەوڵەتەوە و بەتەواوەتی بازرگانەکانیان لەو بوارانەدا بێبەشـــکرد. ئەوەی ڕێگەیان پێدەدا، کە بازرگانەکان بیکەن، بازرگانیی ناوخۆ بوو، ئەویش لەژێر ســەرپەرشــتی خۆیان و دابەشــکردنی قازانج بوو لەگەڵیاندا. ڕێگەیان نەدەدا بازرگانە چینییەکان سەردانی وڵاتانی تر بکەن و بە ڕاستەوخۆ پێوەندی بە بازرگانی وڵاتانی تر بکەن و ئاڵوگۆڕی بازرگانیان لەگەڵدا بکەن.

ســـاڵی ١٤٠٢، یەکێك لە ئیمپراتۆرەکانیان لەژێر چاودێری دەســـتەبژێری دەســـەڵاتداردا، بڕیاری گۆڕانکاریدا لە بواری بازرگانی. بڕیاری ڕەوانەکردنی شـەش کاروانی گەورەی کەشـتیی بازرگانیدا بۆ باشـور و باشـوری ڕۆژئاوای ئاسـیا، بۆ وڵاتە عەرەبیەکان و باشـوری ئەفریقا و دەوروپشـتیان. یەکەم کاروان لە ٦٢ کەشـــتی مەزن و ١٩٠ کەشـــتی بچوك و ٢٧٨٠٠ پیاو پێکهاتبوو. ســـاڵی ١٤٢٢ دوا کاروان، کە شـــەشـــەمین بوو، بە بڕیاری دەوڵەت وەســـتێنرا. لە دوای ئەوە، کاروانە بازرگانییە دەریاییەکانی ئەو وڵاتە بۆ نزیکەی ســەد و پەنجا ســاڵ هەتا ســاڵی ١٥٦٧ دەســتی پێنەکردەوە. ئەمە نمونەیەکی بچوکە لەسەر ئەو کۆسپە گەورانەی کە لەو وڵاتە لەبەردەم گەشەکردنی ئابوری و سیاسیدا هەبوو. لەگەڵ ئەوەی دواتر فەرمانڕەوا و ئیمپراتۆرەکان جێگەی یەکتریان دەگرتەوە، بەڵام بەردەوام ڕێگربوون لە بوژاندنەوەی وڵاتەکە.

ســـاڵی ١٦٩٠، ئیمپراتۆر دەســـتیگرت بەســـەر موڵك و ماڵی زۆربەی بازرگان و خاوەن وەرشـــە گەورەکان و کردنی بەموڵکی دەوڵەت و خرانە ژێر سەرپەرشتی دەسەڵاتدارانەوە. ئەو دەستبەسەراگرتنە لە پێناوی بوژاندنەوە و گەشـــەکردنی ئابوری وڵاتەکە و خۆشـــگوزاری خەڵکدا نەبوو، بەڵکو بۆ خۆشگوزەرانی ژیانی دەسەڵاتداران و زیادکردنی دەستەڵاتیان بوو بەسەر خەڵکدا.

سـاڵی ١٦٦١، دەوڵەت دانیشـتوانی کەنار دەریای ناوچەکانی باشـوری چین و ڤێتنامی لەو شـوێنانە دورخســـتەوە و گواســـتنیەوە بۆ ناوەوەی وڵات. مەبەســـت لەمە ڕێگەگرتن بوو لەو خەڵکە، کە لەگەڵ وڵاتانی تردا بازرگانیی ئازاد لەو کەنارانەدا بکەن. لە جیاتی ئەوان، ســـوپایان لەو ناوچانە جێگیرکرد، لە پێناوی کۆنترۆڵکردنی بازرگانی دەرەکی لەلایەن دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەوە.

لەگەڵ ئەوەی دەوڵەتی ناوەندیی بەهێز و ئەبسـولیتسـت بوو، بەڵام لەبەر فراوانی وڵاتەکە توانای کۆنترۆڵی تەواوی هەموو ناوچەکانیان نەبوو. ململانێ و گرژی و کوشـــتار و شـــەڕو شـــۆڕی ناوخۆ بەردەوام بوو. لە زۆر شوێن بۆ ماوەیەك هەندێ پێکهاتە و دەسەڵاتداری خۆجێیی هەندێ ناوچە توانایان پەیدا دەکرد، بەڵام لەبەرئەوەی زۆربەی ئەوانەش هەمان خاســـڵەتی تاکڕەوی و توندڕەوی دەســـەڵاتی ناوەندییان هەبوو، هەمان شێوازی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسکیان پەیڕەودەکرد. لەم دۆخەدا چینوتوێژە نوێیەکان لاوازبوون لەبەرئەوە لە کاتی لاوازبوونی دەســـەڵاتی ناوەندیدا توانای قۆستنەوەی ئەو دەرفەتە مێژووییانەیان نەبوو بۆ بونیادنانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی بەرفراوانتر.

ســـاڵەکانی ١٧٠٠ چەند جارێك دەرفەت پەیدابوو، کە بازرگانەکان ڕۆڵی زیاتر ببینن لە بازرگانی دەریایی دەرەکی بە شـــێوەیەکی فراوانتر. بەهۆی نەبوونی دەرفەتی بەشـــداریکردنی ئەمانە لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا و هەروەها ناسەقامگیری و ترس لە دەوڵەت و دەسەڵاتداران، کە لەپڕدا هەرچییەکیان هەبوو لەدەستیان بچێت، یان لە ڕێگەی باج و گومرگ و سـەرانەوە هیچیان بۆ نەمێنێتەوە، کەس نەبوو

بوێرێت کەپیتاڵەکەی بەکاری بهێنێ لە وەبەرهێناندا لە بواری بازرگانی بەرفراوانتر و بەرهەمهێنانی پیشەسازیی سەرەتاییدا.

ئەوەی گرنگە لێرەدا رەچاوبکرێت، ترسی چینوتوێژە دەسەڵاتدارانی وڵاتەکە بوو لە داهێنان و گەشەکردنی تەکنیکی نوێ و بازرگانی و پیشەسازی. ئەو ترسە لەوەدا بوو، کە چینوتوێژە نوێیەکان بەهێزبن و پێگەی کۆمەڵایەتیان بەهێز بێت و فشار بخەنە سەریان و دەسەڵات و کۆنترۆڵی خۆیان کەم بێتەوە و ناچارکرێن بۆ چاکسازیکردن لە بواری سیاسی و یاساییدا.

راستە پێشتر فەرمانڕەواکانی سۆنگ هەتا رادەیەك رێگەیاندابوو بە داهێنان و گەشەکردنی تەکنیکی نوێ و پیشەسازیی سەرەتایی و بازرگانی، بەڵام لە هەمانکاتدا دەیانویست لە ژێر کۆنترۆڵ و مۆنۆپۆڵی تەواوی خۆیاندا بێت و رێگەیان بە بەهێز بوونی چینوتوێژە نوێیەکان نەدەدا و رێگیان پێ نەدەدان لە بڕیارەکاندا بەشداری بکەن.

ئەمە ئەوە دەسەلمێنی، کە دەکرێ لەژێر سایەی دەسەڵاتێکی ناوەندی بەهێز و ئەبسولیتستی وەکو سۆنگدا هەتا رادەیەك کۆمەڵگە گەشە بکات و باری ئابوری ببوژێتەوە. بەڵام ئەو گەشەکردنە سنوردار دەبێت و بەبێ پەیدابوونی زەمینەی لەبار گەشەکردن و بەرفراوانبوون بەخۆوە نابینێت و دواتر رووبەڕووی شکستهێنان دەبێتەوە<٢ ل٢٣١>.

سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری ئەبسولیتستی چین، بووە هۆی ئەوەی ئەو وڵاتە لە سەردەی هەژدە و نۆزدەدا، لە کاتێکدا ئەوروپای رۆژئاوا ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و ژاپۆن گۆڕانی گەورە تیایاندا رووی دەدا، هەر بە دواکەوتویی و لاوازی مایەوە. وڵاتەکە خۆ بەخۆ دەرفەتی هەڵگیرسانی شۆرشی سیاسی و پیشەسازی تێدا رووی نەدا. هەروەها لە کاتی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بۆ ئاسیا و وڵاتەکە، وڵاتەکە بەهۆی ئەو سیستمە رێگرەوە نەیتوانی سوود لە کەپیتالیزمی جیهان وەربگرێت و لەگەڵی ئاوێتە بێت و ببێتە بەشێکی سەربەخۆ و بەهێز تیایدا. ئەو بڵاوبوونەوە نەبووە هۆی بەهێزبوونی چینوتوێژە نوێیەکان و گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازی خۆماڵی و بەرپابوونی شۆرشی سیاسی و پیشەسازی تیایدا. بەڵی کەپیتالیزمی جیهان توانی خۆی بخزێنێتە وڵاتەکەوە و بیکاتە پاشکۆی خۆی. لە باتی بەهێزبوونی چینوتوێژی نوێ و دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا، دەرەبەگ و چینە دەسەڵاتدارە کۆنەکانی وڵاتەکە و هەندێ بازرگانی پاشکۆی نزیك لە وڵاتە کەپیتالیستەکانەوە ئەو سیستمەیان بۆ باشکردنی خۆشگوزەرانی خۆیان و دەسەڵاتی تاکڕەوی خۆیان بەکارهێنا. بازرگانی ئەو وڵاتە بەردەوام بوون لە ژێر مۆنۆپۆڵ و فشار و هەڕەشەی ئەوانەو وڵاتە سەرمایەدارە کۆلۆنیستەکان.

وڵاتە سەرمایەدارەکان، لەباتی رووە پلورالیست و دیموکراتیەکەیان، رووە تاکڕە و توندڕەکەیان خستە گەڕ و کەوتنە رووتاندنەوە و چەوساندنەوەی زۆرینەی خەڵکەکەی و بەرهەڵستیکردنی چینوتوێژە

نوێکانی بۆ بونیادنانی ئابوریەکی ســـەربەخۆی بەهێز لە وڵاتەکەدا<١٢٨ ل١٠>. ئەو کردارانە لەگەڵ سروشـتی چینوتوێژە دەسـەڵاتدارەکانی وڵاتەکەدا گونجاوبوون، بۆیە دەبوونە هاوپەیمانی یەکتر لەسـەر بنەمای بەرژەوەندی هاوبەش. ئەو دەوڵەتە کەپیتالیســـتانە نە بە ئەرکی خۆیان دەزانی پشـــتگیری چینوتوێژە نوێیەکانی چین بکەن و پشـــتگیری ئاوەدانکردنەوەی وڵاتەکە بکەن و نە بە بەرژەوەندی ڕۆژگاری ئەوسای خۆیان دەزانی.

لەو ســـەردەمەدا چین ڕێبازی ســـەربەخۆیی و ســـیاســـی و ئابوری و گەشـــەکردنی نەگرتەبەر، لە ئاوێتەبوونی لەگەڵ سـەرمایەداری جیهان، بەڵکو ڕێبازی پاشـکۆیی و ئەڵقە لە گوێیی هەڵبژارد. فاکتەرە بنچینەکانی ناوخۆ بوو، کە ئەو وڵاتە لە کۆندا خۆبەخۆ شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی تیایدا ڕوویندەدا. بەهەمان شێوە، هەمان ئەو فاکتەرانە بوون، کە وڵاتەکە نەیتوانی سوود لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان وەربگرێت و شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی تیایدا ڕوویندەدا.

هەتا دەهات بازاڕ و ئابوری وڵاتەکە زیاتر دەبەسترایەوە بە بازاڕی کەپیتالیستی جیهانەوە. لەگەڵ ئەوەی هەماهەنگی هەبوو لە نێوان چینوتوێژە دەسـەڵاتدارەکانی وڵاتەکە و وڵاتە کەپیتالیسـتەکاندا، بەڵام بەهۆی بوژاندنەوەی بازرگانی و بەســـتنەوەی وڵاتەکە بە بازاڕی جیهانەوە و لاوازبوونی ســـیســـتمی فیودالی قوفڵدراوی کۆنی وڵاتەکەوە، هەتا رادەیەك چینوتوێژی نوێ لە وڵاتەکەدا دروســـت بوون و گەشـەیانکرد. ئەوانە هەوڵی چاکسـازی و گۆڕانکاری سـیاسـی و یاسـاییان دەدا بۆ زاڵبوون بەسـەر ئەو کۆســـپانەی لە ڕێگەی بوژاندنەوەی وڵاتەکەدا بوو. ســـاڵی ١٩١١ هێز و چینوتوێژە نوێیەکان، دوا فەرمانڕەوای قەیســـەری کینگی چینیان روخاند و کۆماری چینیان دامەزران. پەرلەمان دامەزرا و بڕیاری چاکســـازی ســـیاســـی و یاســـایی و دەســـتوری پلورالیزمتریان لە وڵاتەکەدا. ئەوانە لە پێناوی نەهێشـتنی مۆنۆپۆڵی چینوتوێژە کۆنەکان و دەســـەڵاتدارە کەپیتالیســـتە بێگانەکاندا بوو<٦ ل٤٣٧>. ئەم سیستمە کۆرپەیە لەژێر هەڕەشەی بەردەوامی پاشماوەکانی سیستمی فیوداڵ و کۆمپانیا و دەسەڵاتدارانی وڵاتە کۆلۆنیسـتەکاندا بوو. سـەرەڕای ئەوانە پرۆسـەی دیموکراتی لە روسـیا شـکسـتی هێناو کۆماری سۆڤیت تیایدا دامەزرا. کاردانەوەی ئەوە دامەزراندنی پارتی کۆمۆنیستی چین بوو ساڵ ١٩٢١. ئەمە بووە هۆکاری پەیدابوونی فاکتەرێکی تری ڕێگر لە بەردەم مانەوەی ســـیســـتمە دیموکراتە لاوازەکەی چینوتوێژە نوێیەکان تیایدا، چونکە ئەو پارتە نوێیە لە چین بە کردەوە دژی گەشـــەکردنی کەپیتالیســـتی خۆماڵی بوو و دەیویست سیستمێکی یەك حیزبی تاکڕەوی شێوەی سۆڤیت لە وڵاتەکەدا بونیاد بنێ. بەو جۆرە چین لە ســاڵی ١٩٢٥ وە بۆ ماوەی لە زیاتر ١٠ ســاڵ ڕووبەڕووی شــەڕێکی خوێناوی ناوخۆ بۆوەوە، کە ئابوری ئازادی ســـەربەخۆی وڵاتەکەی لاوازکرد و لە لایەکەوە ڕۆڵی هەندێ فیودالی کۆن و ســـەرۆك لەشـکر و هەندێ توێژی بازرگانی سـەر بە وڵاتە کە پیتالیسـتەکانی بەهێزکرد و لە لایەکی ترەوە لە ڕێگەی یەکخســـتنی بزووتنەوەی جوتیارانەوە ڕۆڵ و کۆنترۆڵی پارتی کۆمۆنیســـتی بەســـەر

بەشێك لە وڵاتەكەدا زیادكرد. ئەمە سەرەڕای ناسەقامگیری و كاولبوونی وڵاتەكە هێندەی تر چینوتوێژە نوێیە ئازادەكانی لاوازكرد و دەرفەتی دامەزراندنی دەوڵەتێكی دیموكراتی لاوازكرد و دەرفەتی بەشداریكردنی چینوتوێژە نوێیەكانی لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەكاندا نەهێشت. بەهۆی ئەو فاكتەرانەوە ئەم پرۆسەیە لە وڵاتەكە بەهەمان شێوە بە ڕوخساری جیاواز بەردەوام بوو هەتا لە كۆتاییدا ساڵی ١٩٤٩ بە سەركەوتنی ڕێبازی پارتی كۆمۆنیستی چین دواییهات<٢ ل٤٣٧ \ ١٢٣\١٢٥>.

سەركەوتنی پارتی كۆمۆنیستی چین و كۆنترۆڵكردنی وڵاتەكە بەدەستیان، سەرتایەكی نوێ بوو بۆ دامەزراندنی سیستمێكی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تاكڕەو و توندڕەوی ئەبسولیتزمی نوێ. دەستەبژێری دەسەڵاتدار بە ناوی سۆسیالیزم و خزمەتكردنی كرێكاران و جوتیارانەوە هەر بەشێوەی فیوداڵە دەسەڵاتدارە كۆنەكان هەموو ئابوری و جموجوڵی بازرگانی و بەرهەمهێنانی كشتوكاڵی و پیشەسازییان خستە ژێر كۆنترۆڵی خۆیان و مۆنۆپۆڵی دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی پارتی كۆمونیستەوە. لە ژێر سایەی دەوڵەت و پارتەكەدا بێجگەلە دەستەبژێریەكی دەسەڵاتداری پارتەكە هیچ چینوتوێژێك یان هێزێك دەرفەتی بەشداریكردنی لە بڕیاردانی سیاسی و ئابوریدا نەبوو. سەرۆكی پارتی كۆمۆنیستی چین زۆربەی خەڵكەكەی كردە ئەسیری خۆی و بە بەرگێكی نوێیوە جێگەی قەیسەرە كۆنەكانی وڵاتەكەی گرتەوە<٤٨>.

كە ئەو ساڵە كۆماری چین بەدەستی پارتی كۆمۆنیست دامەزرا، وڵاتەكە یەكێك بوو لە هەرە وڵاتە هەژارەكانی جیهانی ئەوسا. بۆ كۆنترۆڵكردنی وڵات و خەڵكەكەی ئەو پارتە ڕێبازی خۆجیاكردنەوەی لە جیهان هەڵبژارد. ئەو خۆجیاكردنەوەیە بووەهۆی زیاتر تاكڕەوی دەسەڵاتداران و گرژیی و ململانێ لە پێناو كۆنتترۆڵكردنی دەسەڵاتدا لە نێوان باڵ و ڕێبازە جیاوازەكانی ناو پارتەكەدا، كە بووەهۆی مانەوەی وڵاتەكە بە دواكەوتویی و هەژاری<٢ ل٤٢٢>.

بەهۆی ململانێی ناوخۆی باڵەكانی ناو پارتەكەوە، لە دوای ساڵەكانی ١٩٨٠ چاكسازی بچوكی هەنگاو بە هەنگاو لە باری ئابوری دەستپێكرد، كە ڕێگەی بۆ دروستبوون و گەشەكردن و بەهێزبوونی چینوتوێژی نوێ لە وڵاتەكە خۆشكرد. لە ساڵەكانی ١٩٩٠ و دوای شكستهێنانی یەكێتی سۆڤیێت، ئەو پرۆسەیە لە وڵاتەكە هەتا دەهات خێراتر بەڕێوە دەرۆیشت <٦ ل٤٤٣\ ٢ ل٤٢٢>.

ئەمڕۆ چین بەشێكی گرنگ و بەهێزە لە كەپیتالیزمی جیهان، بەڵام هێشتا دەستەبژێری دەسەڵاتداری پارتی كۆمۆنیست ڕێگەگرە لە گەشەكردنی پلورالیزم و دیموكراتی و بەشداریكردنی چینوتوێژە نوێیەكان لە دەسەڵات، كە كۆسپێكی گەورەیە لەرێگەی گەشەكردنی وڵاتەكەدا<٢٢ ل١>.

نموونەی چین ئەوەمان بۆ دەسەلمێنی، كە گۆڕانكاری و گەشەكردن لە هیچ وڵات و شوێنێكی جیهاندا مەحاڵ نیە. بە دروستبوونی زەمینەی لە بارو چاكسازی هەنگاو بەهەنگاو و دەرفەت دروستبوو بۆ خەڵكی تا توانای خولقێنەری خۆیان بەكاربهێنن و گۆڕانكاری بچوك ڕێگەخۆش دەكات بۆ گەورەتر.

لە هەمانکاتدا تاقیکردنەوەی ئەم وڵاتە ئەوە دەسەلمێنی، کە هێز و پارت و چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان بە خۆشـــی خۆیان وا بە ئاســـانی واز لە دەســـەڵات و بەرژەوەندی خۆیان ناهێنن و پرۆســـەی گۆڕانکاری درێژخایان و دژوارە بەڵام مەحاڵ نیە.

ژاپۆن لە چەقبەستوویيەوە بۆ وڵاتێکی پێشکەوتوو

هەتا ســـاڵەکانی ١٨٥٠ ژاپۆن وڵاتێکی دواکەوتووی داخراوبوو. هەروەکو چین خاوەنی ســیســـتمێکی بەڕێوەبردنی فیوداڵی سیاسی و ئابوری ئەبسولیوتیست بوو. ئاینی سەرۆکی وڵاتەکە وەکو چین بودیزم بوو، لە پاڵیشـیدا ئاینێکی خۆماڵی بەناوی شـینتۆیزمەوە لە ناویاندا هەبوو، کە بەشـێکی دانەبراو بوو لەو سیستمە.

ژاپۆن لە چەندین دوورگەی دابڕاو لە یەکتر پێکهاتبوو. بەڵام لەگەڵ ئەو دابڕاویەیدا لە مێژووی کۆنیدا کاریگەری چینی بەسـەرەوە بوو، بەتایبەتی بودیزم و بیرەکانی کۆنفۆشـیزم. ئەم وڵاتە ئەگەرچی لە کۆنەوە لەژێر هەڕەشـــەی دەوروپشـــدابوو، بەڵام هەمیشـــە ســـەربەخۆیی خۆی پاراســـتبوو، هەتا مەغۆلەکانیش نەیانتوانی چۆکیان پێدابدەن<٣٦ ل٣٥٢\ ٤٨>.

ژاپۆن، هەتا سـاڵی ١٨٦٧ هێشـتا سـیسـتمێکی قەیسـەری توندڕەوی هەبوو. بنەماڵەی قەیسـەر پێیان دەوترا شـۆگان. دەسـەڵاتدارانی دەوڵەت توێژی سـەرەوەی بەشـێك لە فیوداڵەکانی نزیك ئەو بنەماڵەیە بوون. ئەمانە مۆنۆپۆڵی دەسـەڵاتی سـیاسـی و ئابوریان کردبوو، بە هیچ شـێوەیەك ڕێگەیان بە فیوداڵی ناوچەکانی تر و چینوتوێژەکانی کۆمەڵگا نەدەدا بەشـــداری لە بڕیارە ســـیاســـی و ئابوریەکاندا بکەن. سیستمێکی سـەربازی خاوەن دسپلینی توندیان هەبوو، بە ناوی سامۆرای. ئەمانە گوێڕایەڵی کوێرانەی ســـەرکردەکانیان دەکرد هەتا مردن. توێژی دەســـەڵاتدار فیوداڵەکانی ناوچەکانی تر و جوتیارەکانیان خســـتبووە ژێر باری باجی قورس و بێگاری بێســـنوورەوە. هەروەکو چین کۆنترۆڵیان هەبوو بەســـەر شارەکاندا و کۆنترۆڵ و مۆنۆپۆڵی بازرگانیان دەکرد. بواری کەسیان نەدەدا کە ڕۆڵی لە بەرهەمهێنان و بازرگانی گەورەدا، بەتایبەتی بازرگانی دەرەوە هەبێت. ڕێگەیان بە بازرگانە بێگانەکان نەدەدا بە ئازادی بێنە وڵاتەکەوە و کاری بازرگانی بکەن و پەیوەندی لەگەڵ بازرگانە خۆماڵیەکاندا ببەستن.

بەڵام ژاپۆن کەمتر لە چین توانای کۆنترۆڵکردنی هەموو وڵاتەکەی هەبوو. وڵاتەکە لە چەندین دورگەی لەیەك دابڕاو پێکهاتبوو. لە هەر چواردەوریەوە دەریا بوو. لە بەشە جیاوازەکاندا بە پێچەوانەی چینەوە وەکو ئەوروپا فیوداڵی بەهێز هەبوو، کە خاوەنی هێزی چەکداری خۆیان بوون و لە ململانێی بەردەوامدابوون لەگەڵ شۆگاندا و هەتا ڕادەیەك نیمچە سەربەخۆیی خۆیان پاراستبوو. ئەمانە لە شوێنی خۆیانەوە بە شـێوەیەکی سـەرۆکی خۆیان بازرگانی دەرەوەیان دەکرد. لەبەرئەوەی ئەمانە بێزاربوون لە باج و سەرانە و فشاری قورسی دەسەڵاتی ناوەندی، هەمیشە چاوەڕوانی دەرفەتێك بوون بۆ گۆڕانکاری. بەدرێژایی مێژوو، ئەو ململانێ و گرژییە لە نێوان ئەمانە و دەســـەڵاتی ناوەندیدا بەردەوام بوو، کە بە درێژایی ســـەدان ســـاڵ ببووە فاکتەر و هۆکاری ســـەرۆکی بۆ مانەوەی وڵاتەکە لە هەمان ئاســـتی دواکەوتوودا. بەڵام لەبەر سروشتی فیوداڵیان و لاوازیان هێندە توانایان نەبوو گۆڕانکاری ڕەگوڕیشـەیی

لە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری وڵاتەکەدا بکەن<٦ ل٧٦>.

لەگەڵ گەشـــەکردنی کەپیتالیزم و بڵاوبوونەوەی لە جیهاندا، هەر وەکو چین ژاپۆنیش کەوتە ژێر تەوژمی هاتنی ئەو بڵاوبوونەوەوە. لەســـەرەتادا دەســـەڵاتی ناوەندی بە هەموو شـــێوەیەك ڕێگربوو لە کردنەوەی کەنارئاوەکانی وڵاتەکە بۆ بازرگانی ئازاد، لەگەڵ دەوڵەتە کەپیتالیستـــەکاندا. بۆ تێکشـــکاندنی ئەو کۆســـپە ئەمریکاییەکان ســـاڵی ١٨٥٣ ژمارەیەك پاپۆڕی جەنگییان نارده ســـەریان و ناچاریانکردن بەندەرەکانیان بخەنە ســـەرپشـت بۆ زیادکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی. لە دوای ئەوەش بۆ ماوەیەکی زۆر دەســـەڵاتدارەکان خۆیان ســـەرپەرشـــتی جموجۆڵی بازرگانیان دەکرد و ڕێگەیان نەدەدا بەکەســـی تر بە شێوەیەکی فراوان ئەو کارانە بکەن.

فیوداڵە نارازییەکان لە دەســـەڵاتی ئەبســـولیتســـتی ناوەندی، هێندە بەهێز نەبوون و ســـروشـــتی کۆمەڵایەتیان یارمەتی دەرنەبوو، کە ئەو وڵاتە پێشـتر خۆبەخۆ شـۆڕشـی سیاسـی و پیشـەسـازی تیایدا ڕوویـدات. بـەڵام بڵاوبوونـەوەی کـەپیتـالیســـتی جیهـانی بۆ وڵاتـەکـە بووە فـاکتـەرێکی یـاریـدەدەر بۆ بەهێزبوونی جموجۆڵی ئابوری و دروستبوونی چینوتوێژی نوێ و گۆڕانکاری مەزن لە وڵاتەکەدا.

ســـاڵی ١٨٦٧ فیوداڵە نیمچە ســـەربەخۆکانی ناوچەکان، بەهۆی بازرگانیکردنی ســـەربەخۆ و ئازاد لەگەڵ کومپانیا و وڵاتە دەرەکییە کەپیتالیســـتەکان و پاڵپشـــتی ئەوان بۆیان، لە چەند ناوچەیەك توانایان یەکخست و هێزی سیاسی و سەربازی هاوبەشیان دروستکرد و ڕووبەڕووی دەسەڵاتی ناوەندیی تاکڕەو وەستانەوە. لە دوای شـەڕێکی ناوخۆ فشـاریان خسـتە سـەر شـۆگان و ملیان پێکەچکرد، کە ڕازیبێت بە چاکسازی سیاسی و یاسایی و ئابوری. لەو ساڵانەدا ڕێگە بۆ بونیادنانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر خۆشـبوو. سـیسـتمی فیوداڵیان هەڵوەشـاندەوە و مافی موڵکداری و بەکارهێنانی زەویوزاریان ئازادکرد. یاسـای نوێ دانرا بۆ ئازادی کاروباری بەرهەمهێنانی پیشـەسـازی و بازرگانی، پاراستنی موڵك و ماڵی خەڵك. لە هەمانکاتدا بەشداریکردنی ژمارەیەك خەڵکی زیاتر لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا. بەکارهێنانی هێزی سەربازی لەم وڵاتە بۆ تێکشکاندنی سیستمی کۆن و دامەزراندنی نوێ هاوچەشنی شۆڕشی فەرەنسا بوو.

ســاڵی ١٨٩٠، ژاپۆن یەکەم وڵاتی ئاسیا بوو، کە دەسـتوری نوێی تیادا دانرا. دەسـتوری ئەو وڵاتە لەسـەر هێشتنەوەی پاشـاگەرایی بوو، بەڵام تیایدا دەسـەڵاتەکانی قەیسـەر زۆر کەمکرایەوە. دەسەڵاتەکانی سـنوردار و ڕەمزی بوون و دەسـەڵاتی ڕاسـتی کەوتە دەسـت پەرلەمانێکی هەڵبژێردراو و دەســەڵاتێکی یاسایی و دادوەریی سەربەخۆوە.

بە پێچەوانەی چینەوە، ئەم وڵاتە بەهۆی فاکتەرە ناوخۆییەکانەوە توانی وەکو پێویســـت ســـوود لە بڵاوبوونەوەی سـەرمایەداری جیهان وەربگرێت. ئەو چاکسـازییە یاسـایی و سـیاسـیانەی، کە لەو وڵاتە سـاڵی ١٨٦٧ دەسـتی پێگرت و جێگیر بوو، لە چین هەتا سـاڵی ١٩١١ دەسـتی پێنەکرد و وەکو بینیمان

بەهۆی لاوازی فاکتەرە ناوخۆیەکانەوە، لەو سەردەمەدا شکستیان هێنا. ئەو چاکسازیانەی لە ژاپۆن جێگیربوو، ڕێگەی بۆ گەشەکردنی ئابوری و شۆڕشی پیشەسازی خۆشکرد. لە کاتێکدا ئەو وڵاتە توانای بۆ بەرهەمهێنانی چەك و تەقەمەنی پێویست بۆ لەشکرەکەی پەیداکرد، چین بە پێچەوانەوە دەسەڵاتدارەکانی لەرێگەی رووتاندنەوەی زۆرینەی خەڵکەکەوە پارەیەکی زۆریان تەرخاندەکرد بۆ کڕینی چەك و تەقەمەنی لە وڵاتانی دەرەوە، کە لە پێش هەموو شتێکەوە بۆ سەرکوتکردنی خەڵکی وڵاتەکە و کوشتنی یەکتر بەکاریان دەهێنا<٢ ل٢٩٤>.

ئەو وڵات و کۆمپانیا کەپیتالیستیانەی کە ڕوویان کردە ژاپۆن، هەر بەشێوەی چوونیان بۆ چین بە مەبەستی ئاوەدانکردنەوە و گەشەکردنی ئابوری و سیاسی وڵاتەکە و خۆشگوزەرانی خەڵکەکەی نەبوو، بەڵکو لە پێناوی بەرژەوەندی ئابوری و سیاسی خۆیان بوو. ئەو وڵات و کۆمانیایانە ئەگەر بۆیان برەخسایە، لەباتی ئەوەی لەگەڵ چینوتوێژە نوێیەکە چاکسازی خواستەکان هاریکاری بکەن، هەر وەکو چین لەگەڵ چینوتوێژە دەسەڵاتدارە کۆنەکاندا دەیانکرد و وڵاتەکەیان تاڵان دەکرد و خەڵکەکانیان دەڕووتاندەوە.

ئەوەی لە مێژووی گۆڕانکاری ژاپۆن دەکرێ سوودی لێوەربگیرێت، بوونی گروپ و پێکهاتەی بەهێزی جیاوازبوو لە وڵاتەکەدا، کە لە ململانێ و زۆرانبازیی بەردەوامدابوون لەگەڵ یەکدا. لەگەڵ سروشتی فیوداڵی و تاکڕەوی و توندڕەوی ئەوانە، ململانیەی نێوانیان بووە فاکتەرێکی گرنگ، کە ڕێگەخۆشکەر بوو بۆ گۆڕانکاری مەزنتر و دروستبوونی چینوتوێژ و هێزی نوێ لەکاتی پەیدابوونی فاکتەری نوێدا، نموونەی بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزمی جیهانی بۆ وڵاتەکە.

بوونی چەندین هێزی ناکۆك لەگەڵ یەکدا، بەهۆی پاڵپشتی نوێ و بەرژەوەندی هاوبەش لە بوژاندنەوەی بازرگانی و پیشەسازیدا ناچاریکردن کە لە ڕێگەی پەرلەمانێکەوە چاکسازی گەورەی سیاسی و ئابوری بکەن، کە ڕێگە خۆشکەر بۆ بەرپابوونی شۆرشی پیشەسازی لە وڵاتەکەدا.

بەردەوامبوونی پاشاگەری لە وڵاتەکەدا و مانەوەی هەندێ دەسەڵاتی قەیسەر و بەردەوامی ململانێ لە نێوان کۆن و نوێدا بۆ ماوەیەکی درێژ، بەڵگەی ئەوەیە، کە گۆڕانکاری و چاکسازی کاتی پێویستە و ناکرێ بە چەند بڕیارێك سیستمێکی نوێی حازربەدەست بە ئاسانی داتاشرێ.

تێکەڵبوونی دوو سستەمی ڕێگر لە مەکسیك و ئەمریکای باشور

ئەمڕۆ، مەکسیك و ئەمریکای باشور، لە چەندین وڵات پێکهاتوون، کە جیاوازی لە ئاستی گەشەکردن و سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریاندا هەیە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا مێژووی هاوبەشیان هەتا ئەمڕۆ ڕەنگدانەوەی لەسەر سروشت و خاسڵەت و مەرجەکانی گەشەکردنیان هەیە.

لەگەڵ ئەوەی ئەمریکای باشور و باکور بە هەزارەها ساڵ لەمەوبەر بە هۆکاری سروشتی دابڕان لە بەشەکانی تری جیهان، بەڵام لەوێش نزیکەی ٤ هەزار ساڵ پاش ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و نزیکەی ٥ هەزار ساڵ پێش زایین، خۆبەخۆ شۆڕشی نیشتەجێبوون و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی تیایدا ڕوویدا. لەوێش دواتر سەرکەوتوبوون لە بونیادنان و گەشەپێکردنی شارستانی سەرەتایی لە چەندین ناوچەدا، نمونەی مەکسیك و بیلیز و گواتیمالا و هیندۆراس.

میللەتانی ئەو ناوچانە ناویان مایەبوو. یەکەم وەجبەی شارەکانیان دەوروبەری ٥٠٠ساڵ پێش زایین بونیادنراون. توانا و دەسەڵاتی ئەو شارانە بۆ ماوەی ٦٠٠ساڵ هەتا کۆتایی سەدەی یەکی زایینی بەردەوام بوو. بەڵام دوای ئەو ساڵانە شکستیان هێناو لەناوچوون. دواتر شار و فەرمانڕەوایی نوێ لە نێوان ساڵەکانی ٢٥٠-٩٠٠ زایینی جێگای کۆنەکانیان گرتۆتەوە. ئەمانەش وەکو ئەوانەی پێش خۆیان بەهۆی سروشتی ئەبسولیتستی سیستمی سیاسی و ئابوریان و گرژی و شەڕوشۆڕی نێوانیان سەرە و نوگم بوون<٣٦ ل١٨٨،١٨٣>.

کە ئیسپانیاییەکان لە کۆتایی سەدەی پانزە ڕوویان لە ناوچەکەکرد، ئەو شارانە کاول و نەناسراو بوون. هەتا سەدەی نۆزدە شوێنەواری ئەو شار و شارستانیەتە کۆنانە هێشتا نەدۆزرابوونەوە.

شارەکانی مایە لە دەوروبەری ٥٠ شاری گەورە و بچوك پێکهاتبوون. هەر یەکێ لەوانە یەکەی سیاسی و ئابوری سەربەخۆ بوون. شارە گەورەکان فەرمانڕەوایی و پاشای خۆیان هەبوو، کۆنترۆڵ و حوکمداری شارە بچکۆلەکانیان دەکرد. ئەو شارانە لەگەڵ ئەوەی پەیوندی دیپلۆماسی و ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوەندیاندا هەتا ڕادەیەك هەبوو، بەڵام هەمیشە ناکۆك بوون لەگەڵ یەك و گرژی و شەڕوشۆر زاڵ بوو بەسەر پەیوەندییەکانیاندا.

لەبەر گرژی نێوانیان و خۆجیاکردنەوە لەیەك، زمانێکی هاوبەش لە نێوەندیاندا پەیدانەبوو. ئەوانە زیاتر لە ٣١ زمانی جیاوازیان هەبووە و شێوەی نووسینی تایبەتی خۆیان هەبووە. زیاتر لە ١٥ هەزار تابلۆی نوسراوەیان دۆزراوەتەوە، کە تیایاندا باسی پاشا و چینوتوێژە دەسەڵاتدار و کلتور و ئایینەکانیان کردووە. ڕۆژژمێری تایبەتیان هەبووە، کە مێژووی دەستپێکردنی بۆ ٣١١٤ساڵ پێش زایین دەگەڕێتەوە.

مایەکان، توانیویانە چیمەنتۆ بدۆزنەوە و بەکاریبهێنن بۆ دروستکردنی پەرستگای مەزن و کۆشك و

تەلاری سەروەرەکانیان.

شــارە گەورەکان، پاشــای خۆیان هەبووە. فەرمانڕەوایەتییەکانیان شـێوەی میرنشـینی گەشــەکردووی بەخۆوە بینیوە. هەندێ شـــاری نمونـەی کوپان، تیکال، گالاکمون و گالاکمول، ســـاڵی ٧٥٠ زایینی قەبارەیان گەیشتۆتە شارە گەورەکانی ئەوسای جیهانی کۆن و ژمارەی دانیشتوانیان لە پاریس و لەندەنی ئەوسا زیاتر بووە< ٢ ل١٤٣>.

سروشتی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری ئەو شارستانیانەتە لە شارستانیەتە کۆنەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســـت نزیکبوو. فەرمانڕەوای شـــارەکان دەســــەڵاتێکی تاکڕەوی توندڕەوی ناوەندی بەهێزیان هەبووە. بەهۆی ئەو دەســــەڵاتەوە توانیویانە گەشــــەکردنی ئابوری بەدەســـتبهێنن، هەر لە بەرهەمهێنانەوە هەتا بیناکردنی کۆشـــك و تەلار و پەرســـتگای مەزن. بەڵام ئەو دەســــەڵاتدارانە داهاتەکانیان بۆ ئاسانکردنی گەشەکردنی ئابوری و خۆشگوزەرانی زۆرینەی دانیشتوان بەکارنەهێناوە، بەڵکو بۆ بەرژەوەندی دەستەبژێری دەسـەڵاتدار بەکارهاتووە، کە لە ڕێگەیەوە بونەتە خاوەن سـامانێکی بێسنووری زێڕ و زیو و شتومەکی نایاب.

ئەو پاشـــاگەرییانە ئەگەر چی جیاوازی بچوك لە نێوەندیاندا هەبوو، بەڵام بەگشـــتی ســـروشـــتی حوکمڕانیان هاوچەشن بوو. لە سەدەی یەکی زاییندا لە گواتیمالا، پاشایەك بە پاڵپشتی توێژێك سەرکردە و فـەرمـانڕەوا کـە دەوری دەســـتەبژێری ئۆروســـتۆکراتیـان دەبینی حوکمیـان دەکرد و کـاروبـاری بەرهەمهێنانی کشـــتوکاڵی و بازرگانی و پیشــــەیی لە ژێر کۆنترۆڵیاندا بوو. ئەمانە مۆنۆپۆلی تەواوی کەرتە ئابوریەکانیان کردبوو و ڕێگەیان بە کەســـی تر نەدەدا، بەشــداربیەکی بەر فراوان لەو بوارانەدا بکات. کارکەرەکان، کە هەموو ئەرکەکانی بەرهەمهێنان و کارکردنیان لە ئەســـتۆدابوو، لە ژێر چـاودێری و فرمـانی ئـەوانـدابوون. کـاروبـاری کشـــتوکـاڵی و دروســـتکردنی بەنـداو و گۆمـاو و جۆگەلەراکێشـــان، ئەرکی زۆربەی ئەوانە بوو. بەشـــێکیان مۆنۆمێنتی تایبەتییان دروســـتدەکرد، بەرهەمهێنانی پیشــەیی نمونەی خەزاف، جۆلا و قوماش چنین، دارتاشـــی و دروســـتکردنی ئامرازی بەرهەمهێنان و دەرهێنانی زێڕ و زیو و دروســـتکردنی کاڵای نایاب لەوانە. دەســـتەبژێری دەســـەڵات ســـەرپەرشـــتی و کۆنترۆڵی بازرگانی ناوخۆ و دەرەکیان دەکرد، نمونەی بازرگانی کاکاو و خوێ و بەردی نەقاری تایبەتی و پێستی پڵنگ.

کارکەرەکان لە کەرتەکانی بەرهەمهێنانی کشـتوکاڵی و پیشــەییدا بە کۆمەڵ ڕێکخرابوون و کاریان پێدەکرا. خاوەنی هیچ نەبوون و مافی بەشداریکردنیان نەبوو لە هەڵسورانی کاروبار و بڕیاری سیاسی و ئابوریدا. وەکو موڵك حیســـابیان بۆ دەکرا و ئەوەی پێیاندەدرا، خواردن و جێگای نوســـتنبوو، بەو ئاستەی بتوانن بەردەوامبن بەو کار و ئەرکانەی پێیان سـپێردرابوو. ئەو سـیسـتمە سـروشـتێکی تایبەتی کۆیلایەتی کارپێکردنی هەبوو، کە لە کۆیلایەتی ئەفریقا و ڕوژهەڵاتی ناوەڕاســـت و ئەورووپا نزیك

بوو<٦ ل١٧١>.

جیاوازی هەبوو لە نێوان ناوچەکانی ئەمریکای باشـور و باکوردا، لە رووی چڕی ژمارەی دانیشـتوان و ئاسـتی گەشـەکردنی ئابوری و شـارسـتانی و دەوڵەمەندی دەسـەڵاتدارەکانیان. زۆربەی دانیشـتوانی رەسەنی ناوچەکان، کە هیندییە سورەکان بوون بە چڕی لە ناوچەکانی مەکسیك و ناوەڕاستی ئەمریکا و باکوری ئەمریکای باشـور نیشـتەجێ بوون و شـارسـتانیەتە کۆنەکانیان لەو ناوچانە سـەریان هەڵدابوو. ئەمریکای باکور نمونەی ناوچەکانی ئەمڕۆی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و کەنەدا، ژمارەی دانیشـتوانی کەمتر و بڵاوتربوو. ئەوانە شـارسـتانی کۆنی بەهێز و دەوڵەمەندی خاوەن زێڕ و زیوی بە شێوەی ئەو ناوچانەی تر تیایاندا نەبوو. هیندییە سوورەکانی ئەو ناوچانە لە پێکهاتەی بچوکتر بوون و لە ناوچەی فراواندا پەرش و بڵاوبوون<٢ ل١١>.

بەهۆی سـیسـتمی بەڕێوەبردنی سـیاسـی و ئابوری قوفڵدراو و کۆیلایەتی کارپێکردن و دابڕاوی ناوچەو شارستانییەکانیان لەیەکتری بەهۆی گرژی نێوانیان، لەم کیشوەرانەدا وەکو رۆژئاوای ئەوروپا شـاری بازرگانی نیمچە سـەربەخۆ و چینوتوێژی نوێی بەهێز دروسـت نەبوو، هەروەها دەرفەتی بەشداریکردنی ژمارەیەکی زۆرتر لە خەڵك لە بڕیارداندا دروست نەبوو. لەبەرئەو هۆکارانە شۆرشی سـیاسـی و پیشـەسـازی لێرە خۆبەخۆ لە پێش هاتنی ئیسـپانی و پورتوگالییەکان روویندا و شارستانییەکانیان شکستیان هێنابوو و بە لاوازی مابوونەوە.

کە سـاڵی ١٤٩٢ کریسـتۆفر کۆلۆمبس لە ئیسـپانیاوە روویکردە ناوچەکە و دنیای نوێ دۆزیەوە، بارودۆخی هیندییە سـورەکان و دەسـەڵاتدار و فەرمانڕەواکانیان زۆر لاواز و پچڕپچڕ بوون و ناسـەقامگیری باڵی بەسـەریاندا کێشـا بوو و شـەڕ و شـۆڕی ناوخۆ بێتوانای کردبوون. دواتر بێجگەلە بەرازیلی ئەمڕۆ، کە پورتوگال داگیریکرد، زۆربەی شـوێنەکان کەوتە ژێر کۆنترۆڵی ئیسـپانیاوە. ئینگلترا و فەرەنسا لەو سەردەمەدا ئەو توانایەیان نەبوو خۆیان بگەیەنە ئەم ناوچانە<٦ ل١٧٥>.

ئیسـپانیا و پورتوگال، لەو سـەردەمەدا وڵاتی فیودالی ئەبسـولیوتسـتی توندڕەوی تاکڕەو بوون. گەشەکردنی پیشەسازیی سەرەتایی تیایاندا لەچاو ئینگلتەرا و فەرەنسا و فلاندرن و ئیتاڵیا زۆر لە دواتر بوو. هاتنی ئەوانە بۆ جیهانی نوێ تەنها گەڕانبوو بە شـوێن سـامانی زێڕ و زیو و شـتی نایاب و تاڵانی کە بیبەنەوە بۆ پاشاکانیان.

سیستمە توندڕەو و تاکڕەوەکەی ئیسپانیا و پورتوگال زۆر باش لەگەڵ سیستمە خۆماڵیکەی هیندییە سوورەکاندا دەگونجا. تێکەڵاوبوونی ئەو دوو سیستمە و ئاوێتەکردنیان لەگەڵ یەکدا رێگەی بۆ بونیادنانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری ئەبسولیتیستی سروشت نزیك لە کۆیلایەتیەوە خۆشکرد، کە کۆسپی گەورەی لەبەردەم گۆڕانکاری و گەشەکردنی دواتر دروستکرد. ئەم سیستمە بە بەرزترین رێژە وڵات و چینوتوێژەکانی خوارەوەی سـەرکوتدەکرد و دەیرووتاندەوە، کە هەتا ئەمڕۆ هێشـتا بەشـێکی

زۆری ئەو وڵاتانە لە کاردانەوەکانی رزگاریان نەبووە.

لە زۆربەی شـــوێنی جیهان، کە کۆلۆنیســـتەکان وڵاتانیان داگیردەکرد، هەوڵیان ئەدا لە رێگەی دەســـتەبژێرییەك لە چینوتوێژی وڵاتە کۆلۆنیەکان، کە لە خۆیانەوە حوکمڕانی و کۆنترۆڵی وڵاتەکان بکەن نزیکبوون. بەڵام لە مەکسیك و گوتیمالا و شوێنەکانی تری ئەمریکای باشور، ئیسپانیا و پورتوگال خەڵکانی خۆیان خستە جێگای دەسـەڵاتدارانی خەڵکی رەســەنی ئەو وڵاتانە. بۆ نمونە کە ئیســپانیەکان گواتیمالایان داگیرکرد ســـەرۆکە هیندییە ســـوورەکانیان ناچارکرد، کە هەرچی زێڕو زیو و ســـامانیان هەبوو بیاندەنێ. لە رێگەی فشارخستنە سـەر ئەو سـەرکردانەوە، دەست و پێوەندەکانیان ناچاردەکردن کە زێڕو زیوی زیاتریان بۆ بەرهەمهێنن. دواتر ئیســـپانیەکان ئەو ســـەرکردانەیان لەناوبرد و خۆیان جێگەیان گرتنەوە. بە هەمان شێوە دەستیانگرت بەسەر هەمان سیستمی شێوە کۆیلایەتیان و لە رێگەیەوە کۆنترۆڵی بەرهەمهێنانی کشـتوکاڵی و بازرگانی و پیشـەیی بە تایبەتی دەرهێنانی زێڕ و زیویان کرد. شـارە گەورە و بەهێزەکانی ئەوانیان هێشـتەوە و کردنیان بە جێگەی نیشـتەجێبوون و ناوەندی دەسـەڵاتی سیاسی و ئابوری و سەربازی خۆیان<٦ ل١٨٤>.

سـاڵی ١٥٣١ چەند بنەماڵەیەکی ئیسپانی دەسـتیان بەسـەر دەسـەڵاتی سیاسـی و ئابوری گواتیمالادا گرت. ئەو کاتە ئەو بنەماڵانە لە ٢٢ خێزان پێکهاتبوون، دواتر لە رێگەی ژن و ژنخوازیەوە بوونە ٢٦ خێزان. بە درێژایی ئەم چەند ســـەدەیە هەتا کۆتایی ســـەدەی بیســـت هەر ئەو خێزانانە دەســـەڵاتی ئەو وڵاتەیان لەژێر دەســـتدا بوو. ســـاڵی ١٩٩٣ کە ســـەرۆك کۆماری ئەو وڵاتە هەڵبژێردرا، خۆی و دوو وەزیری گرنگی حکومەتەکە لە رەچەڵەکی ئەو بنەماڵانە بوون.

سـاڵی ١٨٢٣ بەهۆی شـەڕی ناپلیون و لاوازبوونی دەسـەڵاتی فیوداڵی لە ئیسـپانیا و دەسـتپێکردنی گۆڕانکاری و چاکســازی تیایدا، کۆلۆنیەکانیان لە مەکســیك و باشــوری ئەمریکا ســەربەخۆیی خۆیان وەرگرت لە نێوەندیاندا گواتیمالا.

بە دەرچوونی ئیسـپانیا لەوێ، گرفتی وڵاتەکە کۆتایی نەهات. چونکە ئەوانەی بەهۆی ئیسـپانیاوە پێشـتر دەســـەڵاتداربوون و نیشـــتەجێبوون لەو وڵاتانە مابوونەوە و بەردەوامبوون لە کۆنترۆڵکردن و حوکم کردنیان. لە باتی ئەوەی زوڵم و زۆرداری کەمتر بێتەوە و رێگەخۆش بێت بۆ گەشـــەکردنی وڵاتەکە و چاکســازی ســیاســی و ئابوری تیایدا، باری وڵاتەکە خراپتر بوو و دەســەڵات و توندڕەوی و تاکڕەوی ئەوانە لە جاران زیاتریکرد، چونکە ئەوانە خۆیان بە خاوەنی وڵات و خەڵکەکەی دەزانی. هاتنی ئیسپانیا و پورتوگال بۆ ئەو شـوێنانە، سیسـتمی بەڕێوەبردنی سیاسـی و ئابوری سـنوردارتر کرد لە جاران و کۆسپەکانی زیاتر کرد لە رێگەی گەشـەکردن و خۆبەخۆ بەرپابوونی شـۆرشـی سیاسـی و پیشـەسـازی تیایاندا.

کە کەپیتالیزم لە سـەدەی نۆزدەدا بەهێز بوو و پلیدا بۆ جیهانی نوێ، گوتیمالاشـی گرتەوە. بەهۆی

بوژاندنەوەی بازاڕی جیهان و زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان لە رۆژئاوای ئەوروپا و زیادبوونی خواست لەسەر بەرهەمی نوێ لەوانە خواست لەسەر قاوە، بووە هۆکاری زیادبوونی بەرهەمهێنان و بازرگانی پێکردنی لە گواتیمالا. لەو رێگەیەوە ئەو بەرهەمە بووە کاڵایەکی بازرگانی گرنگ لە هەموو جیهاندا.

ساڵی ١٨٧١ لەو وڵاتە توێژێك لە دەستەبژێری دەسەڵاتدار ئەو دەرفەتەیان قواستەوە و بەناوی لیبرالیزم و بازاڕی ئازاد و ئازادی خەڵك لە کارکردن و بڕیارداندا هەروەها پاراستنی مافی موڵکایەتی، هەڵمەتێکی باشیان خستەگەڕ بۆ زیادکردنی بەرهەمهێنانی قاوە و بازرگانی پێکردنی. بۆ گەیشتن بەو ئامانجە پێویستیان بە دوو ئامراز بوو، هێزی کار و زەوی بۆ بەرهەمهێنان. لەسەر بنەمای مافی موڵکایەتی گشتی زەوی، کە پێشتر هیندییە سوورەکان پەیڕەویانکرد بوو، زەویوزارێکی زۆریان بە ناوی موڵکی دەوڵەت و گشتییەوە، خستە ژێر تەسەروفکردنی خۆیان بۆ ئەو مەبەستە. لە هەمانکاتدا بۆ دابینکردنی هێزی کاری پێویست و هەرزان، هەمان سیستمی کۆنی هیندییە سوورەکانی بە کۆمەڵ کارپێکردنیان خستە گەڕ. لەو شوێنانەدا بە ناوی کارکردن بۆ خۆشگوزەرانیان و ئاسانکاری لە بەرهەمهێنیان و کێڵگەی بەرهەمهێنانی مەزندا، ژمارەیەك زۆر خەڵکیان لەو شوێنانەدا پەنگدا و ناچاریانکردن، کە رۆژگاری درێژ و هەموو رۆژێکی هەفتە کاری سەخت بکەن. هەندێکیان بە هەمیشەیی لەو شوێنانە کاریان دەکرد و لە بەرامبەردا خواردنی پێویست و جێگەی نالەباری نیشتەجێبونیان بۆ تەرخاندەکردن، کە هیچ خزمەتگوزارێکی پێویست تیایاندا دابین نەدەکرا. ئەوانی تریان لە شوێنی ترەوە دەهێنا و ساڵی دوو هەتا سێ مانگ بێگاریان پێدەکردن. کارکەرەکان وەکو کۆیلە رەفتاریان لەگەڵ دەکرا و توانای بیرکردنەوە و داهێنان لە ناویاندا دەخنکێنرا. بەرهەمهێنان و بازرگانی لەو بوارەدا لەلایەن ئەو دەستەبژێر دەسەڵاتدارەوە مۆنۆپۆڵ کرابوو و رێگەیان بەکەسی تر نەدەدا بەشداری تیادا بکەن. داهاتی ئەوە سامانێکی بێ سنوری بۆ ئەوانە دروستکرد کە بۆ خۆشگوزەرانی و ژیانی سەڵتەنەتی خۆیان بەکاردەهێنا و سەرکوتکردنی هەموو هەوڵدانێك بۆ دروستبوونی چینوتوێژی ئازاد و بەشداریکردن لە بڕیاردان و چاکسازی سیاسی و ئابوریدا<٢ ل٣٤٥>.

دەوڵەت و کۆمپانیە کەپیتالیستەکان بە غیابی چینوتوێژی ئازادی بەهێز لەو وڵاتانەدا، رووە تاکڕەو و توندڕەوەکانیان دەخستە گەڕ و هاریکاری و تەعامولیان لەگەڵ ئەو دەستەبژێر دەسەڵاتدارەدا دەکرد و دەبوونە هاوپەیمانیان و رێگەیان دەگرت لە گۆڕانکاری و چاکسازی لەو وڵاتەدا.

لە دوای سەربەخۆیی گواتیمالا، شێوازی بەکارهێنانی هێزی کار بەو شێوازە سروشت کۆیلایەتیە هەر بەردەوام بوو. ساڵی ١٨٧٧ دوای ململانێیەکی زۆر و چەندین راپەرینی نێوان ئەو کارکەرانە ئەو سیستمە لەو وڵاتەدا بە یاسا قەدەغەکرا، بەڵام بە کردەوە پەیڕەوکردنی هەر بەردەوام بوو. ساڵی ١٩٢٠ هەمیسانەوە هەڵمەتێکی تر کرا بۆ رێگەلێگرتنی، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەتا ساڵی ١٩٤٥ هەر بەردەوام

بوو. ئەو ســـاڵەدا بۆ یەکەمجار گۆڕانکاری و چاکســـازی گەورە روویدا بەهۆی بەشـــداریکردنی بزووتنەوەی گەنجان و قوتابیان و هەندێ توێژ و هێزی چاکســـازیخواز لە پرۆســـەکەدا. ئەم نیمچە دیموکراسییە ساڵی ١٩٥٤ لە رێگەی کودەتایەکی سەربازی و شەڕی خوێناویەوە پێشێلکرا. ئەو بارە نالەبارە هەتا ساڵی ١٩٨٦ بەردەوام بوو. لەو ساڵەدا شەپۆلێکی نوێی دیموکراسی دەستی پێکردەوە و چاکسازی ئابوری و سیاسی نوێ روویدا.

بەڵێ لەو وڵاتانەدا هەمیشـــە ململانێ و توندوتیژی و هەوڵدان بۆ چاکســـازی ســـیاســـی و ئابوری بەردەوامبووە و چەندینجار هەندێ دەسکەوت بەدەستهاتووە، بەڵام لەبەر لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان و کەمی دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیاردان زۆرجار شکستیان هێناوە. لەژێر سیستمێکی سیاسی و ئابوری توندڕەوی وادا بە غیابی چینوتوێژ و هێزی نوێی بەهێز، گروپ و دەســـتەبژێر و پارت و پێکهاتەی توندڕە و تاکڕەوی نوێ دروســـت دەبێت و جێگەی کۆنەکان دەگرنەوە و ســـەرلەنوێ لە بازنەیەکی داخراودا هەمان بارە نالەبارە کۆنەکان دووبارە دەبنەوە.

لەگەڵ کۆســـپی گەورە و رۆڵی نێگەتیڤی فاکتەرە مێژوویە کۆنەکان، لەم ســـێ ســـاڵەی دوایەدا بەهۆی بەهێزبوونی چینوتوێژە نوێیەکان و زیادبوونی دەرفەتی بەشـــداریکردنیان لە کاری دیموکراســـی و پەرلەمانیدا گۆڕانکاری مەزن لە وڵاتەکانی باشـــوری ئەمریکادا جێگیر بووە. بەرازیل کە یەکێ لە دەوڵەتە مەزنەکانی جیهانە و هەروەها چەندین وڵاتی تری ئەو کیشوەرە لەڕووی ئابوری و چاکسازی سیاسیەوە گۆڕانکاری مەزن تیایاندا روویداوە و رۆڵی گرنگیان هەیەبۆ بونیادنانی هاوسەنگێکی نوێ لە جیهاندا<٢ ل٣٤٩\ ٤٤\٤٨>.

گۆڕانکاری لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ئاسانتربوو

جاری واهەیە مێژوو و شارستانی کۆنی وڵاتێك دەبێتە جێگای شانازی و سەربەرزی خەڵکەکەی و ڕەنگە هەتا ڕادەیەك هەندێ فاکتەر لەو مێژووە کۆنەدا ڕێگە خۆشکەربن بۆ گۆڕانکاری و تازەکردنەوە. لە هەمانکاتدا وەکو لەم لێکۆڵینەوەدا، لە چەند ڕوویەکەوە باسمانکرد، زۆرجار هەندێ لایەنی خاسڵەت و سروشتی کۆنی وڵاتێك دەبێتە فاکتەری نێگەتیڤ و کۆسپ لەبەردەم گۆڕانکاری و گەشەکردنی ئابوری و چاکسازی یاسایی و سیاسی تیایدا.

ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و کەنەدا و ئوستراليا، لەبەر لاوازی و بچوکی دانیشتوانە کۆنە ڕەسەنەکانی و کەمی یاخود نەبوونی ڕۆڵیان لە بونیادنانی دەوڵەتە نوێیەکان و گەشەکردنانیدا، مێژووی کۆنی وڵاتەکە و خاسڵەتەکانی کاردانەوەی ئەوتۆی نەبووە لەو بونیادنانەدا. ئەو کۆسپانەی کە لەبەر گەشەکردنی وڵاتەکەدا بوون لاوازتر بوون، بۆیە گۆڕانکاری تیاندا ئاسانتربوو. ڕەنگە هەندێ کەس بە نزمی سەیری ویلایەتە یەکگرتووەکان بکات و بەبێ خاوەن مێژوو و شارستانیەتی کۆن دایبنێ، بەڵام لە ڕاستیدا نەبوونی شارستانێتی بەهێزی کۆن لەو وڵاتەدا ڕەنگە بووبێتە فاکتەرێك، کە ئەو وڵاتە لە مێژووی کورتی چوار سەد ساڵیدا بۆتە بەهێزترین و پێشکەوترین وڵاتانی جیهان.

کە ساڵی ١٤٩٢ ئیسپانیا جیهانی نوێی دۆزیەوە و بەشێکی زۆریکرد بە کۆلۆنی خۆی، ئینگلتەرا هێشتا لە چاو ئیسپانیادا وڵاتێکی لاواز بوو، خەریك بوو بە شەڕی ناوخۆوە بەناوی شەڕی گوڵەباخەکانەوە و توانای نەبوو پاپۆر بۆ داگیرکردنی وڵاتانی تر ڕەوانەکات. ساڵی ١٥٨٨ سەد ساڵ دوای دۆزینەوەی جیهانی نوێ لەدوای تۆزی بەهێزبوونی ئینگلتەرا و سەرکەوتنی لە شەڕێکدا بەسەر ئیسپانیادا ئنجا توانی خۆی بگەیەنێتە جیهانی نوێ<٩ ل٨٧>.

کە ئینگلیزەکان گەیشتنە ئەوێ، لەبەر لاوازیان ئەوەی لەبەر دەستیاندابوو داگیرکردنی بەشێك بوو لە ئەمریکای باکور، ناوچەکانی ئەمڕۆی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا. ئەو ناوچانە دەوڵەمەند نەبوون و سامانی زۆریان تیادا نەبوو. هیندییە سوورەکان لێرە وەکو هاورێکانیان لە مەکسیك و باشوری ئەمریکا هێندە خاوەنی سەروەتی زۆر نەبوون. هەر لەبەر بێنرخی ئەو ناوچانە بوو کە پێشتر وای لە ئیسپانیا و پورتوگال کرد هێندە گوێی پێنەدەن.

کە ئینگلیزەکان چوون بۆ ئەو ناوچانە، لەبەر گەورەیی شوێنەکان و کەمی دانیشتوانی ڕەسەنی، بۆ ماوەی ١٨ ساڵ هەموو هەوڵێکیان شکستی هێنا و هیچیان نەکرد بەهیچ. ساڵی ١٦٠٧ سوپای ئینگلیز و دەستوپێوەندەکانی ڕوویانکردە ناوچەی ڤەرجینیا و تیایدا شارێکی بچوکیان دروستکرد بەناوی جەیمستاونەوە. لەو شوێنە کۆلۆنیەکیان (کۆلۆنی، هاتن و نیشتەجێبوونی خەڵکی درەوەیە لە وڵاتێك یان ناوچەیەکدا) دروستکرد بەمەبەستی ئەوەی پەلاماری هیندییە سوورەکانی ناوچەکە بدەن و سامانی زێڕ

و زیویان لێ زەوت بکەن و بەهامان شـێوەی ئیسـپانیەکان خەڵکەکانیان ناچاربکەن لەژێر سـیسـتمێکی کۆیلایەتی کارکردندا بەرهەمیان بۆ بهێنن و خزمەتکارییان بکەن.

ئەوەی بۆ ئیسـپانیەکان هەڵکەوت، بۆ ئینگلیزەکان سـەری نەگرت. هۆکاری ئەوە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە هیندییە سوورەکانی ئەو ناوچانە خاوەنی شارستانی کۆن و شاری دەوڵەمەند و پاشای خاوەن سـامانی زێڕ و زیوی زۆر نەبوون هەتا تاڵان بکرێن. هۆکارێکی تر لاوازی ئینگلیزەکان و فراوانی ناوچەکان و پەرش و بڵاوی خەڵکە رەسەنەکە و نەبوونی دەسەڵاتێکی ناوەندی بوو لە ناویاندا، کە ئینگلیزەکان بە ئاسـانی بتوانن کۆنترۆڵی بکەن و لە رێگەی سـیسـتمێکی کۆیلایەتی کارکردنەوە خەڵکەکەی ناچاری کارکردن و بەرهەمهێنان و خزمەتکاری بکەن. ئەمە بووە هۆی شکستهێنانی پلانی ئینگلیزەکان لەم شوێنانە.

لەبەرئەوەی ئەو کۆلۆنیسـتە ئینگلیزانەی کە لەگەڵ سـوپادا هاتبوون خەڵکی خواردەلەمیش بوون و کارکەر نەبوون و توانای بەرهەمهێنانی کشـتوکاڵیان نەبوو، کە خۆیانی پێبژێنن، لە دوای چەند سـاڵێك کە خەزێنەی خواردەمەنی و پێویسـتیان کەمی دەکرد و بەتایبەتی لە زسـتانە سـاردەکاندا رووبەڕووی برسێتی و رەقبوونەوە دەبوونەوە و سـاڵی واهەبوو ژمارەیەکی زۆریان بەهۆی برسێتی و نەخۆشیەوە دەمردن. باری ژیانیان ئەوندە خراپ بوو هەندێکیان پەنایان بۆ هیندییە سـوورەکان دەبرد، کە هەندێ خواردن و پێداویستیان بدەنێ بۆ ئەوەی لە برسا نەمرن.

کۆمپانیای ڤەرجینیا بە مەبەسـتی پەیداکردنی سـامانێکی زۆر بۆ پاشـای ئینگلتەرا و رێکخسـتنی کاروباری کۆلۆنیەکە بونیاد نرابوو.ئەو کومپانیایە لە دوای دوانزە سـاڵ بۆی دەرکەوت، کە ئەوەی بۆ ئیسـپانیەکان سـەریگرت بۆ ئەوان لەو ناچانەدا سـەر ناگرێت. بۆ چارەسـەرکردنی ئەو گرفتانە لەباتی کۆلۆنیسـتی تەمەڵ و کارنەکەر، خەڵکی نوێی کارکەریان لە ئینگلتەراوە هێنا. ئەوانە لە جوتیار و کرێکار و دارتاش و ماسـیگەر و پیشـەگر پێکهاتبوون. دەسـەڵاتدارە ئینگلیزەکان ویسـتیان لە ژێر سـیسـتمێکی توندڕەوی نیمچە کۆیلایەتی کارکردندا ئەو خەڵکە نوێیە ناچار بکەن لەباتی هیندییە سوورەکان کاریان بۆ بکەن.

بەڵام ئەو دەسـەڵاتدار و کۆمپانیایە لەوەشـدا کەوتنە هەڵەوە و پلانەکانیان شـکسـتی هێنا. هۆکاری ئەوەش لە لایەکەوە دەگەڕێتەوە بۆئەوەی ئەو خەڵکەی هێنابویان ئازادبوون و چۆکیان دانەدەدا بۆ ئەو دەسـەڵاتدارانە و دەیانویسـت بە ئازادی کاربکەن و خۆیان بژێنن، لە لایەکی ترەوە بەهۆی فراوانی وڵاتەکە و بوونی زەویوزار و ئاوی زۆر تیایدا خەڵکەکە بە ئاسـانی ئەو کۆلۆنیەیان بەجێدەهێشـت و باریاندەکرد بۆ شوێنی تر، کە بەسەربەستی تیایدا بژین.

لە کاتێکدا دوانزە ساڵ پێویست بوو بۆ کومپانیای ڤەرجینیا، کە لەوە بگەن کە هیندییە سوورەکانی ئەم ناوچانە وەکو ئەوانەی شـوێنەکانی تر نەبوون، ٢٠ سـاڵی تری پێچوو هەتا تێگەیشـتن، کە ناتوانن

سیستمی کۆیلایەتی کارکردن بەسەر کۆلۆنیستەکاندا بسەپێنن. بۆیان دەرکەوت بۆئەوەی خەڵك بە باشی کاربکات و بەرهەمبێنێ و توانای داهێنانی بخاتەگەڕ، دەبێ ئازادبن و هانبدرێن و سوود لە کار و هیلاکیان وەربگرن و بکەونە ژیانێکی خۆشگوزەرانییەوە. بۆیە ساڵی ١٦١٨ کۆمپانیاکە بڕیاریدا کە هەموو خێزانێك کە نێرینەیەکی باڵقی تێدابوو، هەر ئەندامێکی ٥٠ فندان زەوی پێبدرێت و لە هەمانکاتدا هەرچی کەسێك بتوانێ خێزانێکی نوێ بهێنێ بۆ ڤەرجینیا ٥٠ فندانی تری پێبدرێت. ئەم کردارە خەڵکەکەی خستە جۆش و خرۆش و کەوتنە بەرهەمهێنانی بەر فراوان و بیناکردن و ئاوەدانکردنەوە.

لە ناوچەکانی تری وڵاتەکە لەلایەن دەسەڵاتداری کۆلۆنیستی ئینگلتەراوە چەندین هەوڵ بە شێوازی جیاوازدرا بۆ کۆنترۆڵکردنی خەڵك و مۆنۆپۆڵکردنی بەرهەمهێنان. ساڵی ١٦٣٢ لە ناوچەیەکدا پاشای خاوەن شکۆی ئینگلتەرا بڕیاریدەرکرد، کە ٦٣٢ ملیون فدان زەوی کشتوکاڵی بداتە دەست لۆرد بالتیمۆر، کە دابەشی بکات بەسەر ژمارەیەك لۆردی (فیوداڵ) بچوکتردا بۆئەوەی لە ڕێگەی ئەوانەوە خەڵکی بکرێن بە مسکێن و ناچاربکرێن کاریان بۆ بکەن. ئەمەو چەندین هەوڵی تری بەو جۆرە بەهۆی هەمان فاکتەرەکانی کە پێشتر باسمانکرد بۆیان سەری نەگرت<٦ ل٢٠٣>.

ئەم پرۆسەیە چینوتوێژی بەهێزی ئازادی دروستکرد لە کۆلۆنیەکەدا و توانایان پەیداکرد کە هەوڵی بڕیاردان بدەن بۆ بەڕێوەبردنی ناوچەکەیان. بۆیە بۆ ئەو مەبەستە ساڵی ١٦١٩ بڕیاری دروستکردنی ئەنجومەنێکیاندا. هەموو نێرینەیەکی باڵقی کۆلۆنیەکە بۆی هەبوو دەنگ بدات، بۆ هەڵبژاردنی ئەندامانی ئەنجومەنەکە. لەگەڵ بچوکی ئەم ڕووداوەدا، لەو کاتەدا یەکەم هەنگاو بوو بۆ دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر لە وڵاتەکەدا.

بە درێژایی ساڵەکانی ١٦٠٠ چەندەها کۆلۆنیستی نوێ لە ئینگلتەرا و ئەوروپاوە ڕوویانکردە ئەو وڵاتە، یەك لە دوای یەك کۆلۆنی نوێیان تیایدا دروستدەکرد. ململانێ لە نێوان بونیادنانی سیستمی بەڕێوەبردنی بەرتەسك و سیستمی پلۆرالیزمدا بێوچان بەردەوام بوو. لە ساڵی ١٧٢٠دا لە وڵاتەکەدا سێ کۆلۆنی گەورە هەبوو، کە خاوەنی ئەنجومەنی بەڕێوەبردنی سەربەخۆی خۆیان بوون. تیایاندا کۆلۆنیستەکان مافی پاراستنی موڵك و ماڵ و ئازادی کارکردن و بەرهەمهێنان و ئاڵوگۆڕی بازرگانیان هەبوو. ئەم کۆلۆنیانە بوونە هەوێنی درستبوونی دەوڵەت و سیستمێکی نوێ. ساڵی ١٧٧٤ نوێنەرانی ئەو ئەنجومەنانە لە کۆنگرەیەکی هاوبەشدا کۆبوونەوە. لەو کۆنگرەیەدا بڕیاری یاسا سەرەتاییەکانی وڵاتێکی هاوبەشیاندا و بانگەوازی سەربەخۆیی و جیابوونەوەی خۆیان لە ئینگلتەرا کرد و ویلایەتە یەکگرتووکانی ئەمریکایان دامەزراند<٢ ل١٩-٢٧>.

بەو جۆرە، دەوڵەتەکە لە ڕێگەی دوو دامەزراوەی لە یەك سەربەخۆ حوکمرانی دەکرا. یەکەمیان ئەنجومەنی بەڕێوەبردنی ویلایەتەکان بوو، کە سەربەخۆیی خۆیان هەبوو لە چۆنیەتی حوکمرانی ویلایەتەکەیان و دووەمیان ئەنجومەن و دەسەڵاتی ناوەندی بوو، کە بەرژەوەندی هاوبەشی ویلایەتەکانی

پێکەوە دەبەستەوە. ئەگەرچی بە پێوانی ئەمڕۆ وڵاتەکە دیموکراتی نەبوو، بەشێکی زۆری دانیشتوان وەکو ژنان و کۆیلەکان مافی دەنگدان و بەشداریکردن لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا نەبوو، بەڵام ئەم چاکسازییانە بناغەیان دانا و هەنگاوێکی گرنگ بوو بۆ بونیادنانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر، کە قاپی خستە سەرپشت بۆ گەشەکردن و چاکسازی نوێ و بەردەوامی تیایدا.

لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە لەگەڵ ئەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، وڵاتێکی بە یەکەوە بەستراو و دەسەڵاتێکی ناوەندی هاوبەشی هەبوو، بەڵام وڵاتێکی فیدراڵ بوو. بەپێی ئەوە ویلایەتەکان سەربەخۆیی خۆیان هەبوو و یاسا و سیستمی بەڕێوەبردنیان جیاوازی زۆر لە نێوەندیاندا بوو.

لە کاتێکدا سیستمی بەڕێوەبردنی ویلایەتەکانی باکور کراوەتر و پلورالیزمتر بوو، سیستمی بەڕێوەبردنی ویلایەتەکانی باشور سروشتێکی کۆیلایەتی هەبوو. لەهەندێ شوێنی باشور ٩٥% دانیشتوانی کۆیلە پێسترەشەکان بوون، کە لە ئەفریقاوە هاوردە کرابوون. ئەمە وایکردبوو، کە جیاوازێکی فراوان هەبێت لە نێوان ئاستی گەشەکردنی ئابوری باشور و باکور. لە وڵاتێکی پێشەسازیدا گەورە و بچوکی شارەکان نیشانەی ئاستی گەشەکردنە. ڕێژەی ژمارەی دانیشتوانی شارەکانی باشور لەو سەردەمەدا تەنها ٩% دانیشتوان بوو، بەڵام لە بەرامبەردا لە باکور ٣٥% بوون. پیشەسازی باشور لاوازتر بوو، خەڵکەکەی هەژارتر بوون، وەبەرهێنان کەمتر بوو، ئاستی تەکنیك و زانستی و خوێندن و شارەزایی زۆر نزمتربوو، توانای داهێنان لاوازتر بوو. خاوەن کێڵگە و پیشەسازی و بازرگانە گەورەکان، کە لەهەمانکاتدا خاوەنی کۆیلەکان بوون، هەموو دەسەڵاتی یاسایی و سیاسی و قەزایی لە دەستیاندا بوو. ئەوان بەپێیی بەرژەوەندی و خواستی خۆیان یاساکانیان دادەڕێژا. کۆیلەکان کە زۆرینە بوون هیچ مافێکی سیاسی و یاسایی و ئابوریان نەبوو<٩ ل٢٦٩>.

جیاوازی فراوانی نێوان باشور و باکور تەنها نەدەبووە هۆی دروستبوونی گرژی و ئاژاوە و ناسەقامگیری و بەردەوامی دواکەوتنی باشور، بەڵکو هەڕەشەیەکی هەمیشەیی بوو لەسەر سەرانسەری هەموو وڵاتەکە. ئەو یاساو سیستمەی باشور ڕێگربوو لە پرۆسەی چاکسازی و یاساو بڕیاری سیاسی نوێ، کە ڕێگە بۆ گەشەکردنی ئابوری و کۆمەڵایەتی و خۆشگوزاری هاونیشتمانی هەموو وڵاتەکە خۆشبکات.

لەم زەمینەیەدا، باکور چەند ئەگەرێکی لەبەردەمدابوو. ڕازی بوون بەسیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنورداری باشور و هەڵبژاردنی ڕێبازی دواکەوتن و گرژی و نایەکسانی. دووەم جیابوونەوە لەیەکتری و دابەشبوونی وڵاتەکە بەسەر دوو دەوڵەتدا، کە ئەوەش دراوسێیەکی توندڕەوی بۆ باکور دروستدەکرد، کە هەمیشە دەبووە هەڕەشە لەسەر بوونی و دەرفەتی گەشەکردنی. ئەگەری سێیەم شەڕی ناوخۆ و تێکشکاندنی سیستمی کۆیلایەتی باشور و بەیەکەوە بەستنی هەموو وڵاتەکە بوو لەژێر سایەی سیستمێکی بەڕێوەبردنی پلورالیزمتردا. وەکو ئاشکرایە، باکور بەهۆی ئەوەی زۆرینەی

دانیشتوانی باشور کۆیلە بوون و لەگەڵ گۆڕانکاریدابوون، شەڕی ناوخۆی هەڵبژارد<٦ ل٢١٤>.

شەڕی ناوخۆ، ساڵی ١٨٦٥ بە سەرکەوتنی باکور و قەدەغەکردنی سیستمی کۆیلایەتی بە گۆڕانی یاسا و ئازادکردنی کۆیلەکان کۆتاییهات. ئەوەی چاوەڕوان دەکرا، گۆڕانکاری و چاکسازی و پرۆسەی دیموکراتی خێراتربوو، کە لە باشـــور رووبدات. هەندێ گۆڕانکاری روویدا و خەڵکی ئازادتر بوون، ڕێگە بۆ گۆڕانکاری زیاتر خۆشـبوو و گوڕیدا بەگەشـــەکردنی تەکنك و زانســـتی و شـــێوازی نوێیی بەرهەمهێنان و گەشەکردنی پیشەسازی، بەڵام ئەو پرۆسەیە وا بە ئاسانی بەڕێوەنەچوو<٦ ل٢٢٩>.

لەگەڵ ئەوەی چینوتوێژە دەســـەڵاتەکانی باشـــور شـــەڕەکەیان دۆراند و بەپێیی یاســـا موڵکایەتی کۆیلەکانیان لەدەســـتدا، بەڵام ئەوانە هێشـــتا زۆر بەهێزبوون و وا بە ئاســـانی وازیان لە دەســـەڵات و بەرژەوەندیەکانیان نەهێنا. هێشـــتا ئەوانە بڕیاری ســیاســی و ئابوریان لە دەســتدابوو. خاوەن کەپیتاڵ و بانکەکان بوون. خاوەنی زەویوزار و کێڵگەی بەرهەمهێنان و کۆمپانیەکان بوون و مۆنۆپۆڵی بازرگانیان کردبوو. زۆربەی ســیاســیەکان لەپاڵ ئەواندا بوون و تونای کڕینی خەڵکیان هەبوو. ئەوان بوون یاســا ناوخۆییەکانیان دادەڕشــت و بڕیاریان لەســەردەدا. شــارەزا و خوێندەواربوون. خاوەن چەك و پیاوکوژ بوون و هەڕەشــەیان لە خەڵك دەکرد و ئازاریان دەدان و دەیانکوشــتن. دەســەڵاتیان بەســەر دەســەڵاتی دادوەری و دادوەرەکاندا هەبوو. ســیســتمی کۆیلایەتی قەدەغە کرابوو، بەڵام ســیســتمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تاکڕەوی توندڕەو هەر بەردەوامبوو.

هاوڵاتیە ڕەشـەکان هێشتا مافی دەنگدان و خۆ کاندیدکردنیان نەبوو، لە هەموو روویەکەوە دژایەتی و ســـەرکوتدەکران. ڕێگەی خوێندن و فێربونیان لێگیرابوو. منداڵەکانیان بۆیان نەبوو لە قوتابخانەی سـپییەکان بخوێنن. ئاسـتی فێرکردن و توانای مامۆسـتا لە قوتابخانەکانیان نزمتر بوو. لەبەر بێدەرامەتی زۆرربەیان توانای خوێندنی بەرزیان نەبوو. کاری باشـــیان پێنەدەدرا و موچەکانیان لە ســـپییەکان نزمتربوو.

چینوتوێژ و هێزە دەســـەڵاتدارەکانی باشـــور، لە ڕێگەی ســـوود وەرگرتن لە ســـیســـتم و یاســـا فیدراڵیەکانەوە، ســـاڵی ١٨٧٧ توانییان کاندیدی خۆیان فەرزکەن لە هەڵبژاردنی ســـەرۆك کۆماردا. بە پێیی یاسا، سەرۆك کۆمار لەو وڵاتە ڕاستەوخۆ لەلایەن دەنگدەرانی هەموو وڵاتەکەوە کاندید ناکرێت و هەڵنابژێری، بەڵکو لە نێوان کاندیدی ویلایەتەکانەوە هەڵدەبژێرێ. لەو ســـاڵانەدا لەو ڕێگەیەوە توانییان بڕیاری کشـــانەوەی ســـوپای فیدراڵ لە ویلایەتەکانی خۆیاندا بســـەپێنن. بە دوورخســـتنەوەی ســـوپا لەو ناوچانەدا و لاوازبوونی دەســـەڵاتی فیدراڵی تیایاندا، دەســـەڵاتدارە خۆجییەکان ڕێگەیان بۆ خۆشـبوو بە پێیی بەرژەوەندی و خواستی خۆیان مۆنۆپۆڵی ئابوری و دەسەڵاتی سیاسی خۆیان بەهێزترکەن.

باشـــور لە نیوەی یەکەمی ســـەدەی بیســـتدا لەژێر هەمان ســیســتمدا حوکمرانی دەکرا. ســـەردەمی مۆنۆپۆڵی کومپانیا و دەســەڵاتدارانی دەستەبژێریەك بوو بەسـەر ژیانی سیاسـی و ئابوریدا. لەو ناوچانە

ســـەردەمی گرژی و توندوتیژی و بازاڕی ڕەش و دەســـەڵاتی چەندین تاقمی مافیا بوو، کە لە ڕێگەی هەڕەشـــە و پیاوکوشـــتن و دزی و گەندەڵییەوە دەســـەڵات کەوتبووە چنگیانەوە.لە ڕێگەی کڕینی خەڵکی سیاسی و فەرمانبەران و پۆلیس و دەسەڵاتی دادوەرییەوە هەرچیەکیان بویستایە دەیانکرد.

ساڵەکانی ١٩٤٠ باری سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی ڕەشەکانی باشور زۆر لەوانەی ڕۆدیسیا و وڵاتە نەژادپەرســتەکانی تری باشــوری ئەفریقا باشــتر نەبوو. لەبەر ئەو هۆکارانە هێشــتا باری ژیانی باشـور لەچاو باکوردا زۆر خراپتر بوو. تێکڕای داهاتی تاکێکی خەڵکی باشـور ٥٠% ی تاکێکی باکور بوو. داهاتی تاکەکانی سـەرانسـەری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هەتا سـاڵەکانی ١٩٩٠ نەگەیشـتە هەمان ئاســـت. ســـاڵەکانی ١٩٤٠ تەنها ١٠% ڕەشـــەکان لەو وڵاتە دەرفەتی دەنگدانیشـــیان هەبوو کەئەوانیش لە باکور بوون. ساڵی ١٩٧٠ گەیشتە ٥٠%، بەڵام ساڵی ١٩٩٠ هەمان ڕێژەی سپییەکانیان هەبوو<٢ ل٣٢٥>.

لە نیوەی دووەمی سـەدەی بیستدا لەو وڵاتە ململانێی نێوان دوو سیسـتمی بەڕێوەبردنی سیاسـی و ئابوری دژ بەیەك پێوچان بەردەوام بوو. ململانێی نێوان تاکڕەوی و پلورالیزم. بەڵام لەچاو پێشتردا لەو ماوەیەدا پرۆسەی جێگیربوونی پلورالیزم دەستکەوتی مەزنی لەو وڵاتەدا بەدیهێنا.

هۆکاری ئەو گۆڕانکاری و چاکسـازییانە گەلێکن. سـەرەڕای ئەوەی ویلایەتەکان خاوەن دەســەڵاتی خۆجێیی هەڵبژاردە و نیمچە ســـەربەخۆ بوون و بڕیاری زۆربەی چۆنیەتی بەڕێوەبردنی ناوچەکانی خۆیان دەدا، باشـــور بەشـــێکی بەســـتراو بوو بە وڵاتێکەوە کە باکوری تێدابوو. دەســـەڵاتێکی ناوەندی بەهێزی فیدراڵ هەبوو، کە لەســـەر چاکســـازی و گۆڕانکاری بەردەوام کاریگەربوو. دەســـەڵات تەنها لەدەسـت تاکێك یان دەسـتگایەکدا نەبوو. بێجگەلە دەسـەڵاتی سـەرۆك کۆمار، کۆنگرێس ڕۆڵی گرنگی هەبوو لە یاسـادان کۆنترۆڵکردنی بڕیارەکان و سـەرۆك کۆماردا. دەسـەڵاتێکی قەزایی سـەربەخۆ هەبوو کە چاودەری دەزگاکان و پەیڕەوکردنی یاساکانی دەکرد<٢ ل٣٥١>.

چاکسازییە یاساییەکانی ساڵی ١٩٤٤ ڕێگەی خۆشکرد ڕێژەیەکی زیاتر لە ڕەشەکان دەرفەتی دەنگدانیان هەبێت. لەبەر باشــی ئابوری باکور و زیاتر یەکســانی تیایدا بەشـێکی زۆر لە ڕەشــەکان لە باشــورەوە باریان دەکرد بۆ باکور، کە ئەوەش پرۆسـەی چاکسـازی خێراتر دەکرد. هاوڵاتیە ڕەشـەکان هەتا دەهات وشیارتر و چالاکتر و خوێندەوارتر دەبوون و پێگەی کۆمەڵایەتیان و ڕۆڵی ئابوری و سیاسیان بەهێزتر دەبوو.

بێجگەلە دامەزراوەکانی دەوڵەت لەو وڵاتەدا، چەندین ڕێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنی یەك لە دوای یەك لە نێوان چینوتوێژەکانی خوارەوە و پێکهاتەکانی کۆمەڵ لە ڕەشـــەکان و ئافرەتان و گەنجان و قوتابیاندا بونیـاد دەنرا. بزووتنـەوەی مـافی خـەڵـك یـەکێـك بوو لـەو ڕێکخراوانـەی ڕۆڵی گرنگی بینی لـە گۆڕانکاریـەکاندا. ئەو ڕێکخراوە لە پەنجاکاندا هەتا دەهات فراوانتر و چالاکتر دەبوو. چالاکی ئەو

ڕێكخراوه بووه هۆكاری ئەوەی دەنگی ناڕەزایی و كاركردن بۆ چاكسازی سیاسی و ئابوری تەنها لە چوارچێوەی باشووردا نەمێنێتەوه بەڵكو پلیدا بۆ سەرانسەری هەموو وڵاتەكه و بگره لە هەموو جیهاندا دەنگبداتەوه. ئەو بڵاوبوونەوەه پشتگیری زۆرینەی سپیەكانی وڵاتەكەی دابینكرد و پرۆسەی چاكسازی لە دامەزراوەكانی دەوڵەتدا خێراتركرد.

جاری وا هەیە هەندێ گۆڕانخوازی گەنج و بێ ئەزموون، تەنها گۆڕانكاری مەزن لە بڕیار و كرداری گەوره و قەبەدا دەبینن، بەڵام زۆرجار ڕوویداوه و گۆڕانكاری بچووك لە كات و شوێنی لەباردا، لە چەندین بزووتنەوەی چەكداری و شەڕی خوێناوی كاریگەرتر دەبێت.

لە پەنجاكانی سەدەی بیستدا، بەپێیی یاسا لە زۆربەی ویلایەتەكانی باشووری ویلایەتە یەكگرتووەكانی ئەمریكا، ڕەشەكان لە پاسەكانی هاتوچۆی ناوشاردا بۆیان نەبوو لە پێشەوه دانیشن، چونكه ئەو كورسیانه تەنها بۆ سپیەكان تەرخانكرابوون. ساڵی ١٩٥٥ ژنێكی ڕەش كه ناوی (ڕۆسە پاركس) بوو لە شاری مۆنتگۆمیری سواری یەكێك لەو پاسانه بوو. لەباتی ئەوەی هەر وەكو ڕەشەكانی تر لە دوای پاسەكەوه دانیشی، لە یەكێك لە كورسیەكانی پێشەوه لەناو سپیەكاندا دانیشت. شۆفێرەكه پاسەكەی ڕاگرت و پۆلیسی بانكرد. لێرەدا پۆلیس ئەو ژنه ڕەشەیان به تۆمەتی پێشێلكردنی یاسا گرت. ئەوەی ئەو پۆلیسانه لێیی ئاگادارنەبوون، ئەوەبوو كه ئەو ژنه سكرتێری ڕێكخراوێكی كۆمەڵگەی مەدەنی بوو، كه كاری بۆ مافی یەكسانی خەڵكانی پێست ڕەنگ جیاواز لە كۆمەڵگەدا دەكرد. دواتر ژنەكه بەپێیی یاساكانی باشوور حوكمدرا و خرایه زیندانەوه. ئەم كاره بچووكه ناڕەزاییەكی زۆری لە سەرانسەری وڵاتەكەدا لێكەوتەوه و بووه هۆكاری دامەزراندنی ڕێكخراوی بزووتنەوەی مافی خەڵك.

ئەو بزووتنەوەیه بانگەوازی بایكۆتكردنی سواربوونی پاسەكانی ویلایەتەكانی باشوریكرد. ئەم كاره بێ ئامانج نەبوو، بەڵكو مانگی دوانزەی ١٩٥٦ كۆنگرێس بڕیاری قەدەغەكردنی ئەو یاسایەیدا. ئەو بزووتنەوەیه لە پەنجا و شەستەكانی سەدەی بیستدا بووه گەورەترین بزووتنەوەی خەڵك و ڕۆڵێكی گرنگی بینی لە چاكسازی یاسایی و سیاسی لە وڵاتەكەدا. گرنگترین لەو چاكسازیانه، یاسای پێدانی مافی هەڵبژاردن بوو بۆ ڕەشەكان لە سەرانسەری وڵاتەكەدا، كه ساڵی ١٩٦٥ لە كۆنگرێس بڕیاری لەسەر درا. دوای ئەوەی ڕەشەكانی ئەمریكا مافی هەڵبژاردن و خۆ كاندیدكردنیان لەو ساڵەدا بۆ خۆیان پچڕاند، نزیكەی پەنجا ساڵی تری پێ چوو هەتا بۆ یەكەمجار یەكەم مرۆڤی ڕەش لە مێژووی وڵاتەكه به سەرۆك كۆمار هەڵبژێردرا<٢ ل٤١٤>.

ئەگەر بەراوردی مێژووی كۆنی ویلایەته یەككرتووەكانی ئەمریكا و مەكسیك بكەین، لامان شتێكی سەیر نابێت، كه ئەمڕۆ مەكسیك لە ڕووی ئابوری و سیاسی و ئاستی گوزەرانی خەڵك زۆر دواكەوتووتره، ئەگەرچی ئەو دوو وڵاته دراوسێی یەكن و سنورێكی درێژیان لەگەڵ یەكدا هەیە و هەمان ئایینیان هەیە.

بەهاتنی ئیسپانیا بۆ مەکسیك، سیستمێکی سنورداری سروشت کۆیلایەتیان دروستکرد بە تێکەڵاوکردنی سیستمەکەی خۆیان لەگەڵ سیستمی هیندییە سوورەکاندا. ئەو سیستمە کاردانەوەی لەسەر خاسڵەت و سروشتی کۆمەڵگەکە هەبوو و چەندین کۆسپی خستۆتە بەردەم گەشەکردن و گۆڕانکاری تیایدا.

نمونەیەکی سادە لە جیاوازی نێوان ئەو دوو وڵاتەدا، چۆنیەتی دامەزراندنی کۆمپانیایە تیایاندا. لە مکسیك ئەگەر بیرۆکەیەکت هەبێت و بتەوێت بیکەیتە بنەمایەك بۆ دامەزراندنی کومپانیایەك یاخود پرۆژەیەکی بازرگانیت هەبێت، چەندین کۆسپ دێتە سەر ڕێگات. دەسەڵاتداران و فەرماندەران لە ڕێگەی بیروکراتی و دەستاو دەست پێکەردن و گەندەڵیەوە ڕێگەت لێدەگرن. بۆئەوەی کارت بەڕێوەبڕوا دەبێت سیاسییەکی بەدەسەڵات لەپشتت بێت و پارێزگاریت بکات. چونکە چەندین مافیا و تاقمی دز و جەردە هەیە، دەبێ لە ڕێگەی ئەمنییەوە بپارێزرێیت. خۆ پاراستن لەوانە لە ڕێگەی بەرتیلدانە بە پۆلیس یان تاقمێکی پیاوکوژ. ئەگەر پێویستیت بە کەپیتال بێت، بانکەکان بەهۆی ناسەقامگیری و ترسی نابووت بوونەوە بە ئاسانی قەرزت پێ نادەن. بەڵام لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هەموو ئەمانە بە پێچەوانەوەیە، بە پێچەوانەوە هەموو ئاسانکارییەکت بۆ دەکرێ، کە بیرۆکە و کۆمپانیاکەت سەرکەوتوبێت. ئەم زەمینەیە لە مەکسیك بۆتە هۆکاری ئەوەی چینوتوێژە نوێیەکان ئازاد و بەهێز نەبن. بەهۆی مۆنۆپۆڵی دەستەبژێریەکەوە بەسە جومگە سیاسی و ئابوری و یاساییەکاندا دەرفەتی بەشداریکردنی زۆربەی خەڵك نیە لە چاکسازیکردن لە یاساکان و نەهێشتنی ئەو کۆسپانەی کە لە ڕێگەی گەشەکردندان. زەمینەیەکی وا لە مەکسیك ڕێگە خۆشکەرە، کە توێژ و تاقمی جیاواز لە ڕێگەی بەکارهێنانی هێز و هەڕەشە و کوشتنەوە جێگەی یەك بگرنەوە و لەسەر هەمان ڕێباز بەردەوام بن، بەڵام بە روخساری جیاوازەوە<٢ ل٧>.

مێژووی گۆڕانکاری و چاکسازی لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ئەوە دەگەیەنێت، کە پرۆسەی گۆڕانکاری و چاکسازی بە چەند بڕیارێك و ماوەیەکی کورت جێگیر نابێت، بەڵکو پرۆسەیەکی دژوار و درێژخایانە. ئەوەمان بۆ دەسەلمێنی، چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان یان پێکهاتە و دەستەبژێرییەکی دەسەڵاتدار وا بە ئاسانی واز لە دەسەڵات و بەرژەوەندیەکانی ناهێنی. ئەو گۆڕانکاریانە لە ڕێگەی بەهێزبوونی چینوتوێژەکان و بوونی پلورالیزم و دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیارداندا دێتەدی.

بەلاوازی چینوتوێژەکان و پێکهاتەکانی خوارەوەی کۆمەڵگە، چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکانی ئەو وڵاتە، وەکو لە باشور رووی‌دا هەوڵی تاکڕەوی و ڕێگەگرتنیان لەوانی تر دەدا. بەڵام بە بەهێزبوونی ئەوانی تر، ئەوانە ناچارکران لە ڕێگەی چاکسازی درێژخایانەوە ئەو تاکڕەویە کەمکرێتەوە.

تاقیکردنەوەی ئەو وڵاتە ئەوەمان نیسان دەدات، کە تەنها بوونی دامەزراوەی دیموکراتی و پارتی

سیاسی لە دەوڵەتێکدا گەرەنتی نییە بۆ گەشەکردن و گۆڕانکاری و چاکسازی، بەڵکو بەهێزی چینوتوێژ و پێکهاتەکان و رێکخراوەکانی کۆمەڵگی مەدەنی رۆڵی گرنگ دەبینی لە کۆمەڵگەدا و دەتوانن پارتە سیاسی و دەستگاکان ناچار بکەن گۆڕانکاری و چاکسازی زیاتر و خێراتر بکەن. ئەگەر بەوردی لە کۆمەڵگەی ئەو وڵاتە روون نەبینەوە، بە روخسار وا دەبینرێت، کە ئەوانەی بڕیار لەسەر گۆڕانکاری و حوکورانی وڵاتەکە دەدەن پارتی کۆماری و دیموکراتییە، بەڵام ئەوەی لەراستیدا رۆڵی گرنگی هەیە لەسەر ئەو وڵاتە، بزووتنەوەی خەڵك و هەزارەها رێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنییە تیایدا.

ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، هەروەکو وڵاتە کەپیتالیستەکانی تر، هەروەکو چۆن لە ناوەوە خاسڵەتی دوو روویی هەیە، بەهەمان شێوە لە دەرەوەی سنورەکانی رەفتار و کردەوەکانی دوو روون. لەناوەوە بەبوونی چینوتوێژی بەهێز و پلورالیزم رێگە لە سیستمی کۆیلایەتی لە باشور و دواتر سیستمی تاکڕەوی توندڕەو تیایدا کرا. هەر بەهۆی ئەوەوە ئەو کۆمەڵگەیە پێویستی بە چاکسای و گۆڕانکاری نوێیە بۆئەوەی بتوانێ بمێنێتەوە و گەشە بکات. بەهەمان شێوە لەدەرەوەی وڵات، رەفتار و کردەوەی دوو روویی روبەروی وڵاتان و میللەتان و جیهان هەبووە و هەیە. بەبوونی وڵاتان و میللەتانی ئازاد و یەکگرتوو و سەربەخۆ و دەرفەتی مافی بڕیاردانی چینوتوێژی نوێی بەهێزی چاکسازیخواز تیایاندا، رووە دیموکراتی و نەرمیەکەی بەکارهێناوە. بە پێچەوانەوە بە غیابی ئەوانە و سالاری دەوڵەت و دەسەڵاتدار و چینوتوێژ و سیستمی بەڕێوەبردنی تاکڕەوی توندڕەو، هەمیشە رووی توندڕەوی و تاکڕەوی و شەڕانی و ناپلورایزمی بەکارهێناوە.

وڵاتی سیرالیۆن و پاشماوەکانی کۆیلایەتی لە ئەفریقا

پێش ئەوی بازرگانیکردن بە کۆیلەی ئەفەریقاوە لەلایەن وڵاتە کەپیتالیستەکانی رۆژئاوای ئەوروپاوە بە شێوەیەکی فراوان دەست پێبکات، هەر لە کۆنەوە سیستەمی کۆیلایەتی لە ئەفەریقا سیمایەکی بەهێزی هەبووە و بەسەر زۆربەی شوێنەکانیدا زاڵبووە. بەبێ ئەو خاسڵەت و سیمایەی ناوخۆی کیشوەرەکە، ئەو وڵاتە کەپیتالیستانە وا بە ئاسانی دەرفەتی ئەو بازرگانیکردنەیان بۆ دروست نەدەبوو.

بازرگانی کۆیلایەتی ئەتلەنتیك، کە بریتی بوو لە کڕینی کۆیلەکانی ئەفریقا لەلایەن هەندێ کومپانیای رۆژئاوای ئەوروپاوە و رەوانکردنیان بۆ جیهانی نوێ و فرۆشتنیان لەوێ لە سەدەی شانزەوە دەستپێیکرد. لەو سەدەیەدا ژمارەی ئەو کۆیلانە گەیشتە ٣٠٠٠٠٠ مرۆڤ. لە سەدەی حەڤدە ئەو ژمارەیە بەرزبۆوە بۆ ١٣٥٠٠٠٠ و لە سەدەی نۆزدە ژمارەیان گەیشتە ١٠ملێون مرۆڤ. ئەم ژمارەیە ئەوانە ناگرێتەوە، کە لەو رێگەیانە مردوون و کوژراون، یان خۆیان کوشتووە، یان رایانکردووە.

بە کۆیلەکردنی خەڵك و بازرگانیپێکردنی کۆیلەکان لە ئەفەریقا بەدەستی پاشا و دەسەڵاتدارە ئەفەریقیەکان خۆیان بوو. ئەوانە خەڵکەکانیان بە رێگەی جیاواز دەگرت و دەیانکردن بە کۆیلە و لە کەنار دەریاکان دەیانفرۆشتن بە کۆمپانیە ئەوروپییەکان. بەو بازرگانییە دەسەڵاتدارانی ئەفریقا خۆیان زیاتر بەهێزتر و خۆشگوزەرانتر دەکرد و لە رێگەی کڕینی چەك و راگرتنی پیاو کوژەوە دەسەڵاتیان زیاتر دەکرد و دەبوونە خاوەن سامانێکی زۆر. هەندێ لە کۆیلەکانیان دەگۆڕیەوە بە چەکی مودێرن و هێزە چەکدارەکانیان پێ بەهێزتر دەکرد و خەڵکانیان بە ئاسانتر کۆنترۆڵ دەکرد و بە ئاسانتر دەیانکردنە کۆیلە. لە ساڵەکانی ١٧٣٠دا ساڵانە ١٨٠هەزار تفەنگیان لە دەرەوە هاوردە دەکرد. لە نێوان ١٧٥٠-١٩٠٠ ساڵانە نێوان ٢٨٣٠٠-٢٩٤٠٠ تفەنگیان تەنها لە ئینگلتەرا کڕیوە.

ئەو بازرگانییە زەمینەیەکی وای دروستکرد، کە دەسەڵاتداران چەندین گروپی چەکدار دروست بکەن، کە ئەرکیان تەنها ئەوەبێت خەڵکی بێ دەسەڵاتی ئەو کیشوەرە راوبکەن و بیانکەنە کۆیلە و بیاندەنە دەست دەسەڵاتدارەکانیان بۆ فرۆشتنیان بەو کۆمپانیایانە. ئەو دەسەڵاتدارانە چەندین یاسایان داهێنا، کە لە رێگەیانەوە خەڵکی بە ئاسانتر بکەنە کۆیلە. نمونەی ئەوانە گۆڕانکاری لە یاساکانی تاواندا. بەپێی ئەوە ئەگەر تاکێك، یان کۆمەڵە خەڵکێك دزییان بکردایە، یان لە خەڵکیان بدایە، یان یەکێکیان بکوشتایە سزایان بریتیبوو لە کۆیلەکردن. هەتا دەسەڵات و پیاوانی ئایینیش بە دەرکردنی فەتوا و ناوی خودا و پێغەمبەرانەوە بەشداریی ئەوەیان دەکرد.

لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا، بەهۆی زیادبوونی پلورالیزم لە ئینگلتەرا و کەمبوونی موچەی کرێکارانەوە، بەهۆی بەکارهێنانی کۆیلەوە، ئەو بازرگانییە لەو وڵاتە قەدەغە کرا. بەڵام نەمانی بازرگانی بە کۆیلە لەلایەن کومپانیا ئەوروپییەکانەوە، سیستەمی کۆیلایەتی لەو سەردەمەدا لە زۆر

شـــوێنی ئەفەریقا بنەبڕ نەکرد. بە پێچەوانەوە ڕێگە و ڕێبازی نوێ دۆزرایەوە بۆ بەردەوامبوون لە شـــێوازی بە کارپێکردنی مرۆڤ لە بەرهەمهێنان و رەفتارکردن لەگەڵیاندا وەك کۆیلە. ئەوانە بەکاردەهێنران بۆ بەرهەمهێنانی بەروبوومی کشـــتوکاڵی و کاڵای نمونەی کاکاو و لۆکە بە مەبەســـتی فرۆشتنیان بە نرخێکی زۆر هەرزان بەکومپانیا بازرگانی و پیشەسازییەکانی جیهان.

بەهۆی سـیسـتمی بەڕێوەبردنی سـیاسـی و ئابوری سـروشـت کۆیلایەتی ئەفریقا و توندڕەوی و تاکڕەوی چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکانی و هەروەها گرژی و ناکۆکی و یەکتر کوشتنی ئەوانە و نەبوونی دەوڵەتی ناوەندیی بەهێز، ئاژاوە و ناســـەقامگیری بەردەوامبوو. لەو زەمینەیەدا زۆر زەحمەت بوو چینوتوێژی نوێی ئازادی بەهێز دروســـت بێت. لەژێر ســـایەی ئەو بارەدا، لە زۆربەی وڵاتانی ئەو کیشوەردا دەرفەتی ئەوانە نەبوو بتوانن گەشە بکەن و چاکسازی سیاسی و ئابوری بەدیبهێنن.

دەوڵەتە کەپیتالیستەکان روون و ئاشکرا رووە تاکڕەو و توندڕەوەکەیان دەخستەگەڕ و ململانێیان لە ناوخۆیاندا دەکرد، بۆ پچرینی گەورەترین ڕێژەی قازانج و ســـامان بۆ خۆیان. ئەوانە هاریکاری و هاوپەیمانیان لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ئەو کیشوەرە دەکرد.

ژمارەیەکی زۆر لەو وڵاتانە بوونە کۆلینی راســـتەوخۆی ئەو وڵاتانە، یان لەلایانەوە لە ڕێگەی دەسەڵاتدارە خۆماڵیەکانەوە کۆنترۆڵ دەکران. یەکێ لە وڵاتانە سیرالیۆن بوو. ئەو وڵاتە بەرەسمی بووە کۆڵۆنی ئینگلتەرا. ئینگلتەرا بە راستەوخۆیی حوکمرانی وڵاتەکەی دەکرد. سەرۆك خێڵ و دەسەڵاتدارە خۆماڵیەکان رۆڵیان ئەوە بوو، کە ســەقامگیری و ئاســایش بپارێزن و کۆنترۆڵی خەڵکی وڵاتەکە بکەن. ئەوانە کاروباری دادوەری و باجکۆکردنەوەیان بەڕێوەدەبرد. لە رووی ئابورییەوە دەســـەڵاتدارانی کۆلۆنیســـتی ئینگلیز لە ڕێگەی ئەوانەوە خەڵکەکەیان ناچاردەکرد کە هەندێ بەرهەمی وەکو کاکاو بەرهەمهێنن و تەنها بە کۆمپانیا ئینگلیزەکانی بفرۆشـن. ئەو کۆمپانیا ئینگلیزیانە مۆنۆپۆڵی بەرهەمهێنان و کڕین و فرۆشـتنی ئەو بەرهەمەیان کردبوو. نرخی کڕینی ئەو بەرهەمانە بەڕێژەیەکی هێجگار زۆر لەژێر ئاستی نرخی جیهاندا بوو.

کارکەرەکان بە ژیانی مەمرە و مەژی سروشت کۆیلایەتی ژیانیان بەسەردەبرد. بەرهەمهێنەرەکان لەدوای دانی باج و سـەرانەی زۆر بەو نرخە نزمەی کە دەیانفرۆشـت لەوە زیاتریان بۆ نەدەمایەوە، کە پێیی بەردەوامبن لە ژیان و بەرهەمهێناندا.

بەرهەم و بەرهەمهێنان لەو زەمینەیەدا لەگەڵ ئەوەی هەژاری و لاوازی و برسێتی و دواکەوتوویی خەڵکەکەی لێدەکەوتەوە، هیچ جۆرە گەشـــەکردنێکی بەخۆوە نەدەبینی. لەڕووی تەکنیك و شـــێوازی بەرهەمهێنانەوە لەهەمان ئاســـتدا دەمایەوە، چونکە تواناو ویســـتی داهێنان و نوێکردنەوە لای خەڵکەکە خنکێنرابوو.

دواکەوتنی ســـیرالیۆن بەهۆی کەمی و خراپی زەویوزار، کەمی ئاو و خراپی کەشـــوهەوا، یاخود

تەمەڵی و گەمژەیی و خراپی خەڵکەکەی نەبوو، بەڵکو هۆکاری ئەوەبوو، کە لەژێر ئەو سیستمەدا ئەو خەڵکە هەرچەند خۆیان هیلاك بکردایە و بەرهەمی باشتر و زیاتریان بهێنایە بۆ خۆیان نەدەمایەوە و گوزەرانیان باشتر نەدەبوو. ئەمە وایلێکردبوون، کە هیچ هاندانێك نەبێت بۆ چاکسازیکردن لە پرۆسەی بەرهەمهێناندا.

کە بۆ یەکەمجار لە ئوسترالیا زێر دۆزرایەوە، بەهۆی بوونی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوان تیایدا، نە دەوڵەت و نە هیچ کۆمپانیا و تاقم و گروپێك توانیان مۆنۆپۆڵی گەڕان بەشوێن و دەرهێنانی ئەو مێتاڵە بکەن. لەو وڵاتە هەموو کەسێك کە تواناو خواستی هەبوو بۆ هەستان بەو کارە، بواری پێدرا وەك تاکێك، یان لە رێگەی بونیادنانی کومپانیای بچوك و گەورەوە بەو کارە هەستێت. کە ساڵی ١٩٣٠ ئەڵماس لە کۆنگۆ دۆزرایەوە، کە دەکەوێتە رۆژهەڵاتی سیرالیۆن، لەگەڵ ئەوەی ئەڵماس دەستکەوتنی ئاسانترە و لە روبارەکاندا دەدۆزرێتەوە، لەبەرئەوەی ئەم وڵاتە کۆلۆنی بوو سەرۆك خێڵ و دەستەبژێریەك دەستی بەسەر وڵاتەکەدا گرتبوو، پرۆسەکە بەشێوەی ئوسترالیا بەڕێوەنەچوو. بە پێچەوانەوە ئەم کارە لێرە کەوتە ژێر دەست مۆنۆپۆڵی کومپانیایەکەوە، کە بەدەست ئینگلیزەکانەوە بوو. خەڵکی کۆنگۆ بێبەشکران لە مافی گەڕان بەشوێن ئەڵماس و پاکردنەوە و فرۆشتنی. لەم وڵاتەدا هێزی سەربازی تایبەتی دروستکرا بۆ رێگرتن و سزادانی ئەو هاونیشتیمانیانەی کە هەوڵیاندەدا ئەو کارانە بکەن.

هەتا ساڵی ١٩٢٨ کۆیلایەتی بەشێوە و رێژەی جیاواز هێشتا لەو کیشوەرە بەردەوامبوو. بەڵام دوای ئەوەش ئەگەرچی کۆیلایەتی وەکو سیستمێکی ئابوری و سیاسی لەناوچوو، بەڵام لە هەندێ شوێنی جیهان و بەتایبەتی لە ئەفریقا، مرۆڤێکی زۆر لەژێر سایە و مەرجی کارکردن و گوزەرانی نزیك لە کۆیلایەتیەوە ژیانیان بەسەردەبرد. هەتا ساڵی ١٩٦٠ نزیکەی ٢٥% هێزی بەرهەمهێنان لە جیهاندا لەژێر مەرجی کارکردنی شێوە کۆیلایەتیدا کاریان دەکرد.

کە ساڵەکانی ١٩٧٠ ئەو وڵاتە سەربەخۆیی بەدەستهێنا، چاوەڕوان دەکرا، گۆڕانکاری و چاکسازی ئابوری و سیاسی تیادا رووبدات. بەڵام دوای سەربەخۆیی ئەو وڵاتە لەبەر لاوازی چینوتوێژی ئازادی بەهێز و نەبوونی دەرفەتی بەشداریکردنی ئەوانە لە بڕیاردان و بەڕێوەبردنی وڵاتەکەوە، دەستەبژێریەك دەستی گرت بەسەر دەوڵەتداو لە رێگەی ئەوانەوە کومپانیایەکی ژێر کۆنترۆڵی دەوڵەت مۆننۆپۆڵی دۆزینەوە و پیشەسازی و بازرگانی ئەڵماسی کرد. داهاتی ئەڵماس لەباتی ببێتە فاکتەرێك بۆ گەشەکردنی کەرتە ئابوریەکان و خۆشگوزەرانی خەڵك، بووە سەرچاوەیەك بۆ بەهێزبوونی دەسەڵاتی ئەو دەستەبژێریە و باشبوونی خۆشگوزەرانیان و سەرکوتکردنی خەڵکی.

دوای سەربەخۆیی ئەو وڵاتە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و موڵکداری و سەرپەرشتیکردنی بە هەمان ناوەرۆکی پێشوو بەردەوام بوو. لەباتی چاکسازیکردن و گەشەکردن تیایدا بەرەو خراپترچوو.

دەسەڵاتدارە نوێیەکان لە توێژی سەروەی کۆمەڵگە بوون. ئەوانە لە بنەماڵەی هەمان دەسەڵاتدار و خێڵە دەسەڵاتدارە کۆنەکان بوون، بەڵام بەڕووکەشی نوێ و پارتی سیاسی مودێرنەوە بە ناوی نیشتمان پەروەریەوە جێگەی کۆلۆنیستە کۆنەکانیان گرتەوە.

ململانێ و زۆرانبازی لە نێوان توێژ و تاقمی توندڕەوی تاکڕەوی جیاوازدا بەردەوام بوو. ئەوانە خەریکی یەکتر کوشتن و تێوەگلانی خەڵکی سادەی وڵاتەکەدا بوون لەو ناکۆکیانەیاندا. تاقم و پارتی و گروپی جیاواز جێگەی یەکتریان دەگرتەوە. ئەو ململانی و جێگۆرکێیە لە دەسەڵاتدا لە پێناوی گۆڕینی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسك نەبوو بۆ فراوانتر و پلورالیزمتر، بەڵکو لە پێناوی کۆنترۆڵکردنی دەسەڵات و پچڕینی پۆست و سەروەت و ساماندا بوو. ئەو ململانێیە هەتا دەهات توندوتیژتر و خوێناویتردەبوو. لەبەر لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان و غیابی پلورالیزم و بەشداریکردنی ژمارەیەکی زۆرتر لە خەڵك لە بڕیارداندا، نەبوونی دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێزی یەکگرتوو، نەبوونی سوپایەکی نیشتمانی هاوبەش ئەو بارە هەر بەو شێوەیە بەردەوام بوو. بوونی دەوڵەت و سوپایەکی هاوبەشی نیشتیمانی زەرەری لە بەرژەوەندی تایبەتی ئەو گروپانە دەدا، لەبەرئەوە هەر پارت و تاقمێك ناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆ و هێزی چەکداری تایبەتی خۆی هەبوو. لە ڕێگەی بەکارهێنانی هەڕەشە و شەڕەوە هەر لایەنە هەوڵیدەدا گەورەترین ڕێژە بۆخۆی بپچڕێت.

< بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەم باسە سەیری کتێبی ژمارە ٢ ل٢٥٠ بکە>

بۆتسوانا وڵاتێکی پێشکەوتووی ئەفریقا

بۆتسوانا، ئەمڕۆ وڵاتێکی بچوکە لە ئەفریقا، کە ژمارەی دانیشتوانی دەوروبەری دوو ملیۆنە. وڵاتەکە بە هیچ دەریایەکەوە نەبەستراوە. دەکەوێتە نێوان سێ وڵاتی گەورە لە باشوری ئەفریقا، کە بریتین لە نامیبیا و زیمبابۆ و کۆماری ئەفریقای باشوور. هەرسێ وڵات پێشتر لەژێر سایەی دڕندەترین سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری نەژاد پەرستیدا بەڕێوەدەچوون، کە لە کۆندا کەمایەتی سپی، کە لە ئەوروپاوە کۆچیان بۆ کردبوو دایانمەزراندبوون.

ساڵی ١٩٦٦ بۆتسوانا سەربەخۆیی خۆی لە دەسەڵاتی کۆلۆنیالیستی ئینگلتەرا سەند. دوابەدوای ئەوە وڵاتەکە توانی ڕێبازی سەقامگیری و گەشەکردن بگرێتەبەر و ئەمڕۆ یەکێکە لە هەرە وڵاتە پێشکەوتووکانی ئەفریقا و ئابورییەکی باشی هەیە، کە لە ئاستی کۆستەریکا و هەنگاریادایە. خاوەنی کەرتی کشتوکاڵی بەهێزە، بە ئاژەڵ بەخێوکردن و هەناردەکردنی گۆشت بۆ دەرەوە بەناوبانگە. وڵاتەکە دەرهێنان و پیشەسازی و فرۆشتنی ئەڵماس تیایدا بەهێزە. توانیویانە ڕێگەوبانی ڕێکوپێك و وەکو خوێندن و چارەسەرکردنی نەخۆشی بۆ زۆربەی دانیشتوان مسۆگەر بکەن. تیایدا موڵك و ماڵی خەڵك پارێزراوە و هەموو کەس ئازادە لە کاروباری پیشەسازی و بازرگانی و کارکردن. خاوەنی سیستمێکی دیموکراسییە لەسەر بنەمای هەڵبژاردنی ئازاد.

پرسیارێکی سادە لێرەدا ئەوەیە، ئایا وڵاتێکی بچوکی وا، کە کەوتوتە کیشوەرێکەوە پێشتر بۆ سەدان و ڕەنگە هەزاران ساڵ سیستمی کۆیلایەتی تیایدا زاڵ بووە، نەکەوتۆتە سەر هیچ دەریایەکەوە و لە کۆندا چواردەوری بە سیستمی بەڕێوەبردنی نەژادپەرست گیرابوو و هەروەها وڵاتەکە بۆ ماویەکی درێژ کۆلۆنی ئینگلتەرا بوو، چۆن توانی لەو زەمینەیەدا ڕێبازی گەشەکردن و سەربەخۆیی بگرێتەبەر و ببێتە بە یەکێك لە وڵاتە هەرە پێشکەوتووەکانی ئەفریقا؟

وەڵامی ئەو پرسیارە لەوەدایە، کە بناغە و خاسڵەتی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری کۆنی ئەو وڵاتە لە هەندێ شوێنی تر جیاواز بوو. بەهۆی ئەو فاکتەرە بچوکانەوە توانیویانە سوود لە هەندێ دەرفەتی مێژوویی وەرگرن، کە بۆیان خوڵقاوە.

کە لەسەدەی نۆزدەهەمدا کەپیتالیزم پلیدا بۆ ئەفریقا، ئەم وڵاتەشی گرتەوە و ئابوریەکەی بەسترا بە جموجۆڵی بازرگانی جیهانەوە و بەتایبەتی ئینگلتەرا. لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا سپییە نەژادپەرستەکان، لە دەوروپشتیان و لەناو وڵاتە دراوسیەکانیاندا هەتا دەهات ڕۆڵیان بەهێز دەبوو و یەك لەدوای یەك دەوڵەتی ڕەگەزپەرستی وەکو باشووری ئەفریقا و ڕۆدیسیا تیایاندا بونیاد دەنرا و دەبوونە هەڕەشە بۆسەر ئەمان و وڵاتەکانی تری دەوروبەریان.

لەو سەردەمەدا، ئەم وڵاتە سیستمێکی خێڵایەتی نیمچە دیموکراسی تێدابوو. وڵاتەکە بەسەر هەشت

هەرێمەوە دابەشبوو. هەر هەرێمەی سەرۆکی خۆی هەبوو، کە لەهەمانکاتدا سەرکردەی گەورەترین خێڵی ناوچەکە بوو. سیستمی سەرۆکایەتی لەو شوێنانە زیاتر لەسەر بنەمای شارەزایی و لێهاتویی و رادەی گوێرایەڵیان بوو بۆ خەڵکەکە و بەهەمان ئاستی زۆربەی خێڵەکانی تری شوێنەکانی تر تاکڕەو نەبوون.

سەرکردەکانی ئەو هەشت هەرێمە لەناو خۆیاندا شورایەکی هاوبەشیان پێکهێنا بوو. لە رێگەی ئەو شورایەوە گرفتی نێوانیان چارەسەر دەکرد و پێکەوە هەوڵی دۆزینەوەی چارەسەریان دەدا بۆ ئەو کۆسپە هاوبەشانەی، کە دەکەوتە سەر رێگەیان. ئەم ئەنجومەنە رۆڵی دەستگایەکی بڕیاردانی سیاسی و ئابوری سەرەتایی دەبینی و دەسەڵاتێکی ناوەندی هاوبەش بوو بۆ یەکخستن و پێکەوەبەستنی ئەو هەرێمانە و پارێزگاری کردنیان. بناغەی سیستمی ئابوری وڵاتەکە لەسەر بنەمای موڵکایەتی گشتی زۆربەی زەویوزار و لەوەڕگاکانی وڵاتەکە بوو، بەڵام ئاژەڵەکانیان موڵکی تایبەتی دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی ئەو خێڵانە بوو.

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا، زیمبابۆی دراوسێیان، کە ئەوسا پێیان دەوت رۆدیسیا، دەسەڵاتدارە سپییە رەگەزپەرستەکان تیایدا بەهێزبوون و بەتەواوەتی کۆنترۆڵی دانیشتوانە رەشەکانیان کردبوو و لەهەمانکاتدا هەڕەشە بوون لەسەر دراوسێکانیان. دەسەڵاتدارانی رۆدیسیا چاویابڕیبووە سەر بۆتسوانا و بەوە سەرکردەکانی وڵاتەکە ترسیان لێنیشتبوو، کە بکەونە ژێر دەسەڵاتی ئەو رەگەزپەرستانەوە. لەهەمانکاتدا ئەو وڵاتە جێگای سەرنج و تەماعی ئینگلتەرا بوو. ئینگلتەرا هاریکاری و پاڵپشتی ئەو رەگەزپەرستانەیان دەکرد و لە رێگەی ئەوانەوە هەوڵی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیاندەدا.

لەم زەمینەدا، سەرکردەکانی بۆتسوانا لەبەر بچوکی و لاوازییان توانای سەربەخۆیی و رووبەرووبونەوی رۆدیسیا و لەهەمانکاتدا ئینگلتەرایان نەبوو. لەبەرئەوە کەوتبوونە دووڕیانێکەوە، کە تیایدا دوو رێگەیان لەبەردەمدابوو. رێگەی یەکەم چۆکدان بوو بۆ رۆدیسیا و کەوتنە ژێر دەسەڵاتی سیستمێکی نەژادپەرستەوە و رێگەی دووەم هەوڵدان بوو بۆ خۆنزیك کردنەوە لە ئینگلتەرا. سەرکردەکانی وڵاتەکە رێگەی دووەمیان هەڵبژارد و لە دوای هەوڵدانێکی زۆر ساڵی ١٨٩٥ قەناعەتیان بە ئینگلتەرا کرد، کە وڵاتەکەیان بکات بە کۆلۆنی خۆی. لە بەرامبەردا بەڵێنیان بە ئینگلتەرادا، ئەگەر دەرفەتیان بدەن نیمچە سەربەخۆییەکیان هەبێت، بەهەموو توانایەکیانەوە بەرژەوەندی ئینگلتەرا و کۆمپانیاکانی لە وڵاتەکەدا بە دڵ و بەگیان بپارێزن. هەڵبەتە بوونی وڵاتەکەیان بە کۆلۆنی کارێکی باش نەبوو، بەڵام لای ئەوان لەوە باشتربوو، کە بکەونە ژێر دەسەڵاتی سیستمێکی نەژادپەرستی دڕندەوە.

کە ساڵی ١٩٦٦ بۆستوانا سەربەخۆیی خۆیان بەدەست هێنا، وڵاتەکە یەکێك بوو لە هەرە هەژارترین و دواکەوتووترین وڵاتانی جیهان. هیچ ئاوەدانی و خزمەتگوزاری گشتی و رێگەوبانی مودێرن و روخساری شارستانی پێوە دیارنەبوو. ئینگلتەرا لە هەوڵدان بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی

خۆی زیاتر هیچ ئامادەسازییەکی نەکردبوو بۆ گەشەکردن و بوژاندنەوەی وڵاتەکە. بەڵام ئەوەی دەستکەوتێکی مەزن بۆیان خۆپاراستن بوو لە ئازار و ژان و چەوساندنەوەی سیستمێکی نەژاد پەرست و پاراستنی نیمچە سەربەخۆییەك بوو.

بە درێژایی ئەو حەفتا ساڵە ئەو سەرکردانە توانیان یەك پارچەیی وڵاتەکە بپارێزن و رێگەیان نەدا بە ئاژاوە و شەڕی ناوخۆ و دەرەکی و دەستوەردانی دەوڵەتە نەژادپەرستە دراوسێکانیان و لەهەمانکاتدا سامانی زۆری ئەڵماسی وڵاتەکەیان هەتا رادەیەکی زۆر شاردەوە و پارێزگاریان لێکرد.

کە ساڵی ١٩٦٦ سەربەخۆیان سەند، رۆڵە نوێیەکانی سەرکردەکانی ساڵی ١٨٩٥ هەتا رادەیەك پارتی سیاسی و دیموکراتی هاوچەرخیان بونیادناو سیستمێکی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتریان دامەزراند. یاسای پاراستنی مافی موڵکو ماڵی خەڵك پەسندکرا و هەموو کەسێ ئازاد بوو، کە بەکاری ئابوری بچوك و گەورە هەڵبسێت. رێیان لە گەندەڵی و مۆنۆپۆڵی دەستەبژێر و تاقم تاقمێنە و تەبەعێتی خێڵایەتی گرت. هەڵبژاردنی ئازادیان بەدیهێنا و هەموو تاکێك تیایدا توانای هەڵبژاردن و خۆ کاندیدکردنی هەبوو.

ولاتەکە بوو بە یەکێك لە دەوڵەمەترین وڵاتانی ئەفریقا لە بەرهەمهێنان و هەناردەکردنی گۆشت. لەهەمانکاتدا لە دوای سەربەخۆیی، یاسایەکیان پەسندکرد بۆ چۆنیەتی بەکارهێنانی سامانە سروشتییەکان. بەپێیی ئەو یاسایە، سامانی سروشتی وڵاتەکە موڵکی هەموانە و بۆ بەهێزکردنی ژێرخانی ئابوری وڵات و خۆشگوزەرانی و خزمەتگوزاری خەڵك دەبێ بەکاربهێنرێت. بەپێیی ئەوە هەموو تاکێك و کومپانیایەك بۆی هەیە بە ئازادی کار لە دۆزینەوەی ئەلماس و پیشەسازی و بازرگانی پێکردنی بکات. ئەمە رێگەی خۆشکرد، نەك تەنها بۆ دۆزینەوەی ئەڵماس، بەڵکو بووە هۆکاری گەشەکردنی پیشەسازی ئەلماس لە وڵاتەکەدا.

بەگرتنی رێبازی پلورالیزم، ئەو میللەتە بووە خاوەن دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێز، کە بەشێوەی هەندێ وڵاتی تری ئەفریقا نموونەی سۆمال، رێگە بگرێت لە تاقم و تاقمکاری و دروستبوونی چەندین گروپی چەکداری توندڕەوی جیاواز، کە وڵاتەکە رووبەرووی شەڕی ناوخۆ و بژێوی بکەن. بوونی چەندین پێکهاتە و زمان و دیالێکتی جیاواز لەژێر سایەی سیستمێکی وادا رێگر نەبوو لە یەکتر نزیکبوونەوەی ئەوانە لە یەکتری و کارکردن بۆ بەرژەوەندی هاوبەشیان. ئەو پێکهاتە خاوەن زمانە جیاوازانە بە تەوافوق لەسەر ئەوە رێکەوتن، کە زمانی بۆتسوانا و ئینگلیزی ببێتە زمانی فەرمی وڵات و لەهەمانکاتدا مافی بەکارهێنانی زمانەکانی تر پارێزراون. <زانیاری زیاتر ٢ ل ٣٣٥>

روسیا و پاشماوەکانی قەیسەرییەت و سۆڤێت تیایدا

روسـیا لە مێژووی کۆنیدا وڵاتێکی لاکەنار بوو، خاوەنی شـارسـتانی کۆن و بوژاندنەوەی سـیاسـی و کۆمـەڵایـەتی نـەبوو. ئـەم وڵاتـە لـە رۆژئـاوا و نـاوەڕاسـتی ئـەوروپا دواکـەوتوتر و داخراوتر بوو. لـە سـەردەمی هەڵمەتەکانی مەغۆلدا، وڵاتەکە دەسـەڵاتێکی ناوەندی بەهێزی تیادا نەبوو، کە بتوانێ لە هەڵمەتی ئەوانە بیانپارێزێت. بێ شـەڕێکی ئەوتۆ مەغۆلەکان توانیان لە نێوان ١٢٤١-١٥٠٢ کۆنترۆڵی وڵاتـەکە بکـەن و دەسـەڵاتدارە خۆجێییەکانی ملکەچی خۆیـان بکـەن و بـە درێژایی ئـەو مـاوەیـە بـاج و سەرانەیان لێبستێنن.

روسـایا لە سـاڵەکانی ١٦٠٠دا هێشـتا وڵاتێکی داخراو و دابڕاو و دواکەوتو بوو. هێندە بازرگانی و پەیوەندی لەگەڵ دەورووپشتدا نەبوو. شارەکانی بچوك بوون و تەنها ٢% دانیشتوان لە شارەکاندا دەژیان و لە بەرامبەردا ١٠-٢٠% دانیشـتوانی ئەوروپا لە شـارەکاندا دەژیان. ئەو وڵاتە لەبەر لاوازی بە ئاسـانی نەیدەتوانی لە رێگەی دەریاری رەشـەوە، کە دەوڵەتی عوسـمانی کۆنترۆڵی کردبوو، بە ئازادی کاروباری بازرگانی بکات و لە کاروباری بازرگانیدا ناچاردەکرا باج و سـەرانەی زۆر بدات. هەروەها لە رێگەی دەریای بەلتیکەوە، کە دەکەوێتە نێوان روسیا و فنلندا و سکەندناڤیا و پۆلۆنیاوە هەمان کۆسپی لەبەردەمدابوو<٦ ل٣٧٨>.

لە کۆتایی سـاڵەکانی ١٦٠٠دا دەوڵەتی عوسـمانی و سـەفەوی، کە دراوسـێی باشـور و بەشـێك لە رۆژئاوای وڵاتەکە بوون، بەرەو لاوازبوون دەچوون و سـەرقاڵی شـەڕی ناوخۆ و دەرەکی بوون. ئەم زەمینەیە دەرفەتی بۆ هەندێ فیوداڵ و دەسـتەبژێری بەهێزی توندڕەوی روسـیا دروسـتکرد، کە سـاڵی ١٦٨٢ دەوڵەتێکی ناوەندی فیوداڵی قەیسەری ئەبسولیتست دامەزرێنن< بەندی سێ>.

کەنیسـەی ئۆرتۆدۆکس لە وڵاتـەکەدا بـەهێز و دەوڵـەمـەند و خـاوەن زەویوزاری زۆر بوو، بۆیە قەیسـەر دوای بەهێزبوونی دەسـەڵاتی، دەرفەتی هێنا دەسـەڵاتدارانی ئەو کەنیسـەیە بخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە و دەستبگرێت بەسەر زۆربەی موڵك و سامانیاندا. بەوە سوپایەکی بەهێزی دروستکرد و بەسەر زۆربەی فیوداڵی وڵاتەکەدا زاڵ بوو، ناچاریکردن کە باج و سەرانەیەکی زۆری پێبدەن.

زاڵبوون بەسـەر دەسـەڵاتی ئاینی و فیوداڵەکاندا و ملکەچپێکردنیان، دەسـەڵاتی تاکڕەوی قەیسـەر و دەستەبژێری دەسەڵاتداری زیاتر کرد و دەرفەتی بەشداریکردنی ئەوانەی لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا زۆر لاوازکرد. ئـەمە بوو بـە فاکتـەرێکی گرنـگ بۆ دروسـت نـەبوونی شـورایەك یان پـەرلـەمانێکی سـەرەتایی لە دەوڵەتەکەدا، کە تیایدا دەرفەت دروست بێت بۆ بەشداریپێکردنی ژمارەکی خەڵکی زیاتر لە بڕیاردانداا.

زیـاتر لـە نیوەی دانیشـتوانی وڵاتـەکـە مسـکێن بوون. ئـەوانـە خـاوەنی هیچ نـەبوون و بـەزۆر

بەستترابوونەوە بە زەوی کشتوکاڵیەکانەوە و ببونە بەشێك لەو موڵکانە. ئەو مسکێنانە نائازاد بوون، سەرەڕای باج و رسوماتی زۆر، کە ئەکەوتە ئەستۆیان، دەبوایە هەفتانە بەلایەنی کەمەوە سێ رۆژ بێگاریان بۆ فیودالەکان بکردایە<٣٦ ل٢٣١>.

کاروباری بازرگانی و پیشەسازی لەژێر چاودێری و کۆنترۆڵی قەیسەردابوو. دامەزراندن و بەڕێوەبردنی کارگەیەك یان هەر کارێکی بازرگانی لەلایەن هێزی سەربازیی دەوڵەتەوە سەرپەرشتی دەکرا و بە رەزامەندی و مەرجی ئەوان بەڕێوە دەبران. ئەوانە کۆنترۆڵی هەموو کەسێکیان دەکرد، کە لەو شوێنانە کاریان دەکرد بە کرێکارەکانیشەوە. دەستەبژێری ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار هەمیشە لە بەهێزبوون و بەرزبوونەوەی پێگەی کۆمەڵایەتی ئەو چینوتوێژە نوێیانە دەترسان، کە بتوانن فشار بخەنە سەریان و هەوڵی چاکسازی سیاسی و ئابوری بدەن و کۆنترڵیان لەدەست دەرچێ<٢ ل٢٢٨>.

دەوڵەتی قەیسەری دژی هەموو بوژاندنەوەیەکی بازرگانی و پیشەسازی بوو، کە ترسی هەرەشەکردنی لەسەر دەسەڵاتیان هەبوو، لەبەرئەوە تەکنیکی نوێ و پیشەسازی زۆر بە خاوی گەشەی دەکرد و تەنها ئەوانەی دەگرتەوە، کە لەژێر کۆنترۆڵی تەواوی درستەڵاتدارانداا بوو. بۆیە ئەو کەرتانەی لەو سەردەمەدا گەشەیانکرد سنورداربوون. ئەوانەی گەشەیانکرد دەرهێنان و ئامادەکردن و هەناردەکردنی هەندێ بەرهەمی سامانی سروشتی بوو، نمونەی قیر، کەتان، ئاسن، تەختە بۆ دروستکردنی کەشتی. لەبەرئەوەی دەرهێنان و پیشەسازیی ئاسن لەژێر کۆنترۆڵی تەواوی دەستەبژێری نزیك بە قەیسەر بوو، وڵاتەکە لە ساڵەکانی ١٧٠٠ دا بووە گەورەترین بەرهەمهێنەر و هەناردەکەری ئاسن لە ئەوروپادا.

بۆ سەرکوتکردنی فیودالەکان و زیاتر دەسەڵاتی ناوەندی بەسەر بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا و لەهەمانکاتدا بەهۆی ناڕەزایی و راپەرینی زۆری مسکیەنەکان، لە ساڵی ١٧١٣وە دەسەڵاتی قەیسەری دەستیکرد بە چاکسازی لە سیستمی فیودالیدا. بۆ ئاسانکردنی کۆنترۆڵی فیودال و مسکێنەکان وڵاتەکەیان دابەشکرد بەسەر ٥٠ هەرێمەوە. لە هەر هەرێمێك پیاوێکی سەر بەقیسەر تیایدا دانرا بۆ سەرپەرشتیکردن و سەرکوتکردنی هەموو ناڕەزاییەك.

لە کاتێکدا لە رۆژئاوای ئەوروپا لە سەرتای ساڵەکانی ١٧٠٠ وە رێگای شەمەندەفەر و بەکارهێنانی هێزی هەڵم تیایدا گەشەیکرد و بە شێوەیەکی فراوان بەکاردەهێنرا، لە روسیا ساڵی ١٨٢٤ یەکەم هێڵی شەمەندەفەر بەدرێژایی تەنها ١٦میل راکێشرا. ئەو هێڵەش هەتا ساڵی ١٨٤٢ بەکار نەهێنرا و هەتا ئەوساش رۆژنامەکان لێیان قەدەغەکرابوو، کە لەسەر پێویستی راکێشانی هێڵی شەمەندەفەر وتار بنووسن. کە ساڵی ١٨٥٦ روسیا رووبەڕووی دەوڵەتی عوسمانی و فەرەنسا و ئینگلتەرا لە شەڕی قەرەم شکا، ئنجا بڕیاریاندا بە راکێشانی هێڵی شەمەندەفەر لە وڵاتەکەدا. ئەو بڕیارە لە پێناوی گەشەکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و پیشەسازی و بەستنی ناوچەکانی وڵاتەکەوە نەبوو پێکەوە، بەڵکو بە

مەبەستی بەکارهێنانی بوو لە جموجۆڵی سەربازیدا.

هەڵبەتە ترسی دەسەڵاتدارانی دەوڵەتی قەیسەری لەمەدا ئەوەبوو، کە ناوچە جیاوازەکانی وڵاتەکە بە ئاسانی پێکەوە ببەسترێتەوە و خەڵکی بە ئاسانتر جێگۆرکێ بکەن و پەیوەندی لەگەڵ یەك ببەستن و لە هەمانکاتدا کۆنترۆڵی بازرگانی و بەرهەمهێنانی پیشەسازی و کشتوکاڵیان لەدەست بچێت و چینوتوێژە نوێیەکان سود لەوە وەربگرن و بەرەنگاریان بنەوە<٢٥ ل٨٠>.

داهاتی زۆری باج و گومرگ و کاروباری بازرگانی پیشەسازی و کشتوکاڵ بۆ خزمەتگوزاری گشتی و خوێندن و فێرکردن و خۆشگوزاری خەڵك بەکار نەدەهێنرا. ئەوانە بەشێکی بۆ بەهێزکردنی سوپا و دەستگا توندڕەوەکانی دەوڵەت بە مەبەستی کۆنترۆڵکردن و سەرکوتکردنی چینوتوێژە بەرهەمهێنەرە بێ دەسەڵاتەکانی وڵات بەکاردەهێنرا. بەشەکەی تری بۆ خۆشگوزاری بنەماڵەی قەیسەری و دەستەبژێری ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار تەرخاندەکرا. بۆ دروستکردنی کۆشك و تەلار و سامان و بەرهەمی جوانی زێڕ و زیو و جلوبەرگی جوان و رابواردن و کۆنسێرت خەرج دەکران. شوێنەواری ئەوانەهەتا ئێستا جێگای سەرسوڕمانی ئەو میوانانەن کە روو دەکەنە ئەو وڵاتە.

سیستمی بەڕێوەبردنی سنورداری ئەبسولیتستی قەیسەری ئەو وڵاتە، رێگە خۆشکەر نەبوو بۆ گەشەکردن و بەهێزبوونی چینوتوێژە نوێیەکان، کە بە ئازادی بەکاری بازرگانی و پیشەسازی هەستن. ئەوانە دەرفەتی بەشداریکردنیان نەبوو لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا، کە لە رێگەیەوە بتوان چاکسازی سیاسی و یاسایی بکەن و شۆڕشی پیشەسازی تیایدا بەرپابێت. ئەگەرچی جوتیار و کرێکاران لەو وڵاتەدا لە ژێر سیستمێکی سەربازیانەی سروشت کۆیلایەتیدا کاریان دەکرد، بەڵام بەهۆی پێویست بونیان لە بەرهەمهێنادا ژمارەیان زیادی دەکرد و رۆڵێکی کاریگەریان لە کۆمەڵگەدا پەیداکردبوو. سیستمی قەیسەری توانی بازرگان و خاوەن کەپیتال و برژوا بە لاوازی بهێڵێتەوە، بەڵام نەیدەتوانی بێ کرێکار و جوتیاران کاروباری بۆ بەڕێوە بچێت<٢٦ ل ٢٩>.

بە زیادبوونی بەرهەمهێنان و جۆرەکانی و زیادبوونی رۆڵی چینوتوێژە بێدەسەڵاتەکان لەو پرۆسەیەدا و لە هەمانکاتدا زیادبوونی توندڕەوی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت، لە سەرەتای ساڵەکانی ١٩٠٠ هەتا دەهات ململانێ و گرژی لە نێوان ئەو دوو بەرەیەدا زیادی دەکرد. شکستهێنانی قەیسەر لە شەڕەکانیدا رووبەڕووی ژاپۆن خێراییدا بە پرۆسەکە. ئەو بارە نالەبارە دژوارە پێویستی بە گۆڕانکاری و چاکسازی هەبوو لە سیستمەکەدا ئەگینا تەقینەوە و هەرەسهێنانی هەموو کۆمەڵگەکەی لێدەکەوتەوە. لە ساڵی ١٩٠٥ شۆڕشی سیاسی و یاسایی روسی بەرپابوو. زیاتر لە ٢٠٠هەزار کرێکار و خەڵکی کارکەری هەژار و برسی رژانە سەر شەقانەکانی شاری سان پێترس بۆرگ. ئەوانە داوای باشکردنی باری گوزەرانی خەڵك و مەرجی کارکردنیان دەکرد و لەهەمانکاتدا دەنگی داواکردنی چاکسازی سیاسی و یاسایی بەرزبۆوە. سوپای قەیسەر بەرەنگاریان بووەوە و کەوتنە کۆمەڵکوژی و گرتن و ئازاردانی

ژمارەیەکی زۆریان. بەسەدان کوژران و هەزاران بریندار بوون. ئەم راپەرینانە کۆتاییان هات بە دروستبوونی ئەنجومەنی کارکەران ،کە هەڵگری داواکاریەکانی کرێکاران و جوتیاران بوون، ئەمانە هەوێنی دروستبوونی سۆڤێتەکان بوون (دەسەڵاتی کرێکار و جوتیاران). زۆربەی سەرکردەکانیان خەڵی رادیکاڵی رۆشنبیر و توێژەکانی برژوای بچوکی شارەکان بوون، کە لە رێگەی رێکخستن و سەرکردایەتی کرێکاران و جوتیاران دەیانویست قەیسەرێت بڕوخێنن و دەسەڵات بگرنە دەست. نوێنەرانی چینوتوێژە بازرگان و خاوەن کەپیتاڵ و پیشەسازییەکان خۆیان لە پارت و گروپی سیاسیدا رێکخست بوو. بەهۆی لاوازی ئەو چینوتوێژانە نوێنەرەکانیان رۆڵێکی لاوازیان هەبوو لە شۆڕشەکەدا<٢٦ ل١١>.

ئەم شۆڕش و ململانێیە بێسوود نەبوو. بەڵکو لە کۆتاییدا پەرلەمانێك دروستبوو بەناوی دۆماوە. لە دۆمادا بڕیاری چاکسازی سیاسی و یاسایی درا و مافی هەڵبژاردن و پاراستنی موڵك و ماڵی خەڵك درا. بڕیاری دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر درا. داوای باشکردنی باری ئابوری و گوزەرانی کرێکاران و جوتیاران و بەشداریکردنیان لە بڕیارداندا کرا. لەگەڵ ئەمانەدا دەسەڵاتی قەیسەر هەر بەردەوام بوو، لە زۆربەی بڕیارەکان تاکڕەوی دەکرد، ململانێی ئەو چینوتوێژ و هێزانە لەپاڵ پەرلەمانێکی لاواز و دەسەڵاتی قەیسەریدا، بەردەوامی بخۆوە بینی<٥٢>.

روسیای قەیسەری لە ساڵی ١٩١٤دا بوو بە تەرەفێك لە شەڕی جیهانی یەکەمدا. هەوڵی سەرۆکی ئەو دەوڵەتە لاوازکردنی دەوڵەتی عوسمانی و کۆنترۆڵکردنی قەرەم و بەلقان و دەریای رەش و خۆ گەیاندنە دەریای سپی ناوەڕاست بوو. لەگەڵ ئەوەی لەگەڵ ئینگلتەرادا لەو شەڕەدا هاوپەیمان بوون، بەڵام هەمیشە ناکۆك بوون لەسەر کۆنترۆڵکردن و دابەشکردنی ئێرانی قاجار لە نێوانیاندا حەبەندی سێ>.

بەشداریکردن لەم شەڕەدا هێندەی تر باری خەڵکانی روسیای قورستر کرد. دەسەڵاتداران زیاتر لە جاران کەوتنە کۆنترۆڵکردن و ناچارکردنی خەڵکی، کە زیاتر لە جاران کاربکەن و بەرهەمهێنن. لە کاتێکدا موچە و داهاتی خەڵك کەمی دەکرد، خواردن و شتی پێویستی ژیان گران دەبوون و لە بازاڕەکاندا دەست نەدەکەوتن. هەژاری و برسێتی بڵاوببوەوە و خەڵك لە برسا و بە نەخۆشی دەمردن. ژمارەیەکی زۆر گەنجانی کارکەر تەجنید کرابوون و لە باتی بەشداریکردن لە بەرهەمهێناندا یان دەکوژران یان دەبوون بەبار بەسەر خەڵکەوە. سەربازەکان لە تاو سەرما و برسێتیدا لە ریزەکانی سوپا رایاندەکرد.ئەمانە هەمووی ململانێی نێوان دەسەڵاتی قەیسەری و زۆرینەی چینوتوێژ و پێکهاتەکانی کۆمەڵگەی توندوتیژتر کردبوو.

ئۆپۆسوسیون لە دوو بەرە پێکهاتبوون، بازرگان و کەپیتالیستەکان و نوێنەرەکانیان لاواز بوون و رۆڵی گەورەیان نەبوو لە رووی ئابوری و سیاسیەوە. بزووتنەوەی کرێکار و جوتیار و گەنجە

بێزارەکانی ریزەکانی ســــوپا، بەهێزتر و زۆرتر و بێزارتر بوون. ئەوانەی کە خۆیان بە نوێنەری ئەمانەی دواتر دادەنا لە دوو باڵی سەرۆکی پێکهاتبوون. سۆسیال دیموکراتەکان و بۆلشەفیەکان. سۆسیال دیموکراتەکان داوای سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسـی و ئابوری بەرفراوانیان دەکرد، کە لە ڕێگەی پەرلەمان و هەڵبژاردنەوە چاکسازی سیاسی و ئابوری بکرێت و ئاشتیانە گۆڕانکاری لە کۆمەڵگەدا بەڕێوە بچێت. بۆلشەفیەکان رادیکالبوون و داوای خستنی قەیسەرێتیان دەکرد و دژی گەشەکردنی کەپیتالیستانەبوون و بڕوایان بە پەرلەمان و سیستمێکی بەڕێوەبردنی بەرفراوان نەبوو. ئەوانە تەنها خۆیان بە نوێنەری کرێکار و جوتیاران دادەنا و خەڵکانی تریان بە هەلپەرست و دوژمنی ئەو چینوتوێژانە دادەنا. ئەوەی دەیانویست دامەزراندنی سیستمێکی یەك پارتی بوو<٦ ل٣٨٤>.

بەهۆی ئەو بارە نالەبارە و هەژاری و برسێتی کرێکاران و جوتیاران، خەڵکی چاوەڕوانی گۆڕانکاریی خێرایان دەکرد. لاوازی ریفرومخوازەکان دەرفەتی دروستکرد، کە بەلشەفییەکان پاڵپشتی ئەو خەڵکە بقۆزنەوە و ئوکتۆبەری ساڵی ١٩١٧ دەستیان گرت بەسەر دەسەڵاتی سیاسیدا. دەستەبژێری دەسەڵاتداری ئەو پارتە دەستەڵاتی سیاسی گرتە دەست و بە ناوی دیکتاتۆری پرۆلیتارەوە، یەکێتی سۆڤێتیان دامەزراند.

توێژێکی دەسەڵاتی ناو پارتی کۆمۆنیست دەستیانگرت بەسەر دەستگاکانی پارتی و دەوڵەتی سۆڤێتدا. هەتا دەهات بەرە و تاکڕەوی دەڕۆیشتن و یەك لەدوای یەك تەسفیەی ئەو خەڵکانەیان دەکرد کە لەناو پارت و دەوڵەتدا بۆچوونی جیاوازیان هەبوو.سەرۆك حیزب رۆڵی قەیسەری نوێی وڵاتەکەی دەبینی و دەسەڵاتی ئەبسولیتستی خۆی هەتامردنی بۆماوەی زیاتر لە سی ساڵ سەپاند.

سیستمی بەڕێوەبردنی ئابوری یەکێتی سۆڤیەت لەسەر بنەمای قۆرخکردنی بازرگانی و پیشەسازی و کشتوکاڵی بوو لەلایەن دەستگاکانی دەوڵەتەوە. دەوڵەتیش ئامرازێك بوو بەدەست دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی ئەو پارتەوە. هەربەناوی دەوڵەتی کرێکاران و جوتیارانەوە ئەو چینوتوێژانەیان لە ژێرسیستمێکی کارپێکردنی سەربازانە رێکخستبوو. ئەوانە دەبوایە گوێرایەڵی کوێرانەی کادر و سەرکردە حیزبییەکان بوونایە. ئەو سەرکردانە رێگربوون لە هەموو داهێنان و خوڵقاندێکی تازە، کە رۆڵی کارکەرانی لە بەرهەمهێناندا بەهێز بکردایە. رێگربوون لە گەشەکردنی تەکنیك و شێوازی کارکردنی نوێ. لادان لە پلانی پارت و دەوڵەت و بڕیارەکانی کادیرە حیزبی و دەسەڵاتدارەکان بە دژایەتی سۆسیالیزم و دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاری و خیانەت دادەنرا. بەناوی خیانەتکردنەوە بە ملوێنەها خەڵکیان کوشت و لەناوبرد یان دووریان خستنەوە بۆ سیبیریا<٦ ل٣٩١>.

داهاتی کەرتی کشتوکاڵی و کار و هیلاکی جوتیارانیان بەهەموو شێوەیەك بەکاردەهێنا بۆ بەهێزکردنی پیشەسازی قورس، کە دەوڵەت دەستی بەسەرداگرتبوو. پیشەسازیی قورس بریتی بوو لە بەکارهێنان و پیشەسازیی سامانە سروشتیەکانی وەکو نەوت و گاز و ئاسن، کە بەشێکی زۆری

بەکاردەهات لە پیشەسازیی چەکی قورس و سوك و ئامرازی تری سەربازی. بەهۆی رێگرتن لە کاری پیشـــەیی و بەرهەمهێنانی ئازاد و خنکاندنی توانای خولْقاندنی خەڵك، پیشـــەســـازیی بچوك و ناوەند، بـەرهـەمهێنـانی کـاڵای پێویســـتی رۆژانـەی خـەڵك و خزمـەتگوزاری و کـەرتی ئـاوەدانی زور بـە دواکەوتوویی و بچوکی مایەوە.

هەتا کۆتایی شــــەڕی دووەمی جیهانی، بۆئەوەی دەســـەڵاتداران بتوانن بە تەواوەتی کۆنترۆڵی وڵاتەکەو هاوڵاتییەکانی بکەن، وڵاتەکەیان بەتەواوەتی لە جیهانی دەرەوە دابڕی. خەڵکی ئەو وڵاتە هیچ پەیوەندی و زانیاری و دەنگوباســی دەرەوەی ســیســتمەکەیان پێ نەدەگەیشــت. ئەوەی پێیان دەگەیشــت پروپاگەندە و زانستی ناڕاست بوو، دەسەڵاتداران بە بەرنامە لەناو خەڵکدا بڵاویاندەکردەوە.

ئەو دەوڵەتە بەشـــداریکردنی لە شــــەڕی دووەمی جیهانیدا بەکارهێنا بۆ زیاتر کۆنترۆڵکردن و رێکخســتنی کۆمەڵگە و بەهێزکردنی ســوپا و پیشــەســازیی چەك و تەقەمەنی و چەکی کۆمەڵکوژ. ئەو پیشەسازی و شەڕە وڵاتەکەی کردە یەکێك لە بەهێزترین وڵاتانی جیهان لە رووی سەربازییەوە.

بـەنـاوی پشـــتگیریکردنی کرێکـاران و چـەوســـاوە و وڵاتـانی دواکـەوتووی جیهـانـەوە، پـارتـە کۆمـەنیســـتـەکانی وڵاتـانی تریـان کردە ئـەمبـەســـادۆر و بووقی پروپاگـەندەی خۆیـان و کـارکردن بۆ بەرژەوەندیەکانی ئەوان و کردنی هەندێکیان بەسیخور لە پێناو دزینی زانیاری تەکنەلۆژی و زانستی لە وڵاتە کەپیتالیستەکاندا.

پیشـەسـازیی چەك، رۆڵێکی ناوەندیی دەبینی لەژێرخانی ئابوری و مانەوە و گەشـەکردنی وڵاتەکەدا. لە رێگەی ئەو پیشــەســازییەوە دەوڵەتەکەیان بەهێزتر دەکرد و لەهەمانکاتدا فرۆشــتنی بە دەرەوە دەبووە ســـەرچاوەیەکی ئابوری گرنگ بۆ دەوڵەتەکە. بەنـاوی هەنـاردەکردنی ســـۆســـیالیزم بۆ دەرەوە و دژایەتیکردنی ئیمپریالیزم پشـــتگیری چەندین دەوڵەتی دیکتاتوریان دەکرت لە جیهاندا، نمونەی ئەوانە عێراق، ســوریا، میســر، کۆریای باکور و کەمبۆدیا و وڵاتەکانی بلۆکی ســۆســیالیســتی رۆژهەڵاتی ئەوروپا.

لە رێگەی دەسەڵاتێکی ناوەندی حیزبی و دەوڵەتی بەهێز و پیشەسازی و بازرگانی پێکردنی چەك و دەرهێنان و فرۆشــتنی ســامانی ســروشــتی وەکو نەوت و گاز و ئاســنەوە. لە رێگەی چەوســاندنەوەی کرێکاران و جوتیاران و ئاســـتی نزمی مووچە و نیشـــتەجێیی و خزمەتگوزاری و ئاوەدانکردنەوەی وڵاتەکەوە، هەتا شــەســتەکانی ســەدەی بیســت ئابوری وڵاتەکە گەشــەکردنی بەردەوامی بەخۆوە بینی. ئابوری وڵاتەکە ســاڵانە ٦% زیادی دەکرد، کە ببووە جێگەی ســـەرســـوڕمانی هەندێ لەشــــارەزا ئابورییەکانی وڵاتە کەپیتالیستەکان<٢ ل١٢٤>.

بەڵام بەهۆی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری ئەبسولیتزمی وڵاتەکەوە و خنکاندنی توانای داهێنان و خولْقاندنی زۆربەی خەڵکی وڵاتەکە و تەشەنەدانی گەندەڵێکی بێسنوور لە دەستگاکانی دەوڵەت

و حیزبەکەدا، ئەو سیستمە لەدوای شەستەکانەوە بەرەو لاوازی و شکستهێنان و سیسبوون دەرۆیشت و ئەو گەشەکردنەی تیادا وەستا. ئەو شکستە بەردەوامی بەخۆوە بینی هەتا سیستمەکە ساڵی ١٩٩١ لەسەرەوە هەتا خوارەوە دارما و لە پاڵیشیدا دەوڵەتەکانی تری بلۆکی سۆسیالیستی رۆژهەلاتی ئەوروپا یەك لەدوای یەك وەکو بەفری بەهارێکی درەنگ توانەوە<١٠، ٦>.

ئەوەی ئەو سیستمە لەدوای خۆی بەجێی هێشت ولاتێکی دواکەوتوو و میلەتێکی هەژاری روسیا بوو. لەو دەوڵەت و سیستمەدا دەرفەتی دروستبوونی چینوتوێژی ئازاد نەبوو، کە لە دوای دارمانی دەوڵەتەکە بتوانن هێمنانە سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەهێزی بەرفراوانتر دروستکەن. ئەوەی هەبوو، کە بتوانێ دەسەلات لەو دەوڵەتە گەورەیەدا بگرێتە دەست، توێژێکی کۆنی ئۆروستۆکراتی و گەندەڵی پاشماوەکانی کادیری حیزبی و دەوڵەت و سەربازی و دەستگاکانی سیخوری بوو. بەربەرەکانی و ململانێیەکە لەو ولاتەدا هەتا ئێستا لە نێوان لە لایەکەوە چینوتوێژە نوێیە ئازادەکان و بزووتنەوەی دیموکراتی و رێکخراوی کۆمەڵگای مەدەنی و لەلایەکی ترەوە پاشماوەکانی دەسەلاتدارانی دەستگا کۆنەکانی پێشودا بەردەوامە<١٧، ١١>.

هەڵبەتە لێکۆڵینەوە و شیکردنەوەی باسێکی واگرنگ، کە کاریگەری هەبووە و هەیە لەسەر هەموو جیهان و بەتایبەتی رۆژهەلاتی ناوەراست و کوردستان لە ماوەی زیاتر لە حەفتا ساڵدا ناکرێ لە چەند دێرێکدا شیبکرێتەوە. بەلام لێرەدا لەبەر گرنگی باسەکە و پەیوەندی بە لێکۆڵینەوەکەمانەوە، نەدەکرا ئەو باسە پشتگوێ بخرێت. ئەوەی لێرەدا پەیوەندی بە لێکۆڵینەوەکەمانەوە هەیە چەند خاڵێکە:

١\ لەژێر سایەی دەوڵەتێکی بەهێزی ناوەندیدا دەکرێ گەشەکردنی ئابوری هەتا ئاستێك و لە هەندێ بواردا بۆ ماوەیەکی مێژوویی سنوردار روودبات. گەشەکردنی ئابوری لە ژێر سیستمی قەیسەری و سۆسیالیزمەکەی روسیادا ئەو راستیە دەسەلمێنێ<٢ ل٩١>.

٢\ دەوڵەتێك کە تیایدا دەستەبژێرێکی ئەبسولیوتست دەست بەسەر هەموو جومگەکانی ئابوری و سیاسیدا دەگرێت و بەتەواوەتی توانای داهێنان و خوڵقاندن و بیرکردنەوەی ئازادانەی خەڵکەکەی مراندبێت، بە شکستهێنان و کەوتنی لە پڕی دەستەبژێری دەسەلاتدار تیایدا و رماندنی دەوڵەتەکە، بۆشاییەکی سیاسی بۆ ماوەیك لە ولاتەکەدا دروست دەبێت، کە کاتی پێدەچێ و پێویستی بە فاکتەری نوێی یارمەتیدەرە هەتا چینوتوێژ و هێزی نوێی تیادا بەهێزدەبێت و دەکەوێتە سەر رێبازی گەشەکردن و پلورالیزم. رماندنی یەکێتی سۆڤەت و عێراق و میسر نمونەی ئەوەیە.

٣\ یەکێتی سۆڤێت و بزووتنەوەی کۆمۆنیستی جیهانی گرێدراو پێوەی، میللەتان و ولاتانی جیهانی سێیی چەواشەکرد و بووە فاکتەرێك بۆ رێ لێگرتن و لاوازبوونی ئەو چینوتوێژ و هێزانە تیایاندا، کە لە بەرژەوەندی و توانایاندا بوو رووی گرنگ و سەرەکی ببینن لە گەشەکردنی ئابوری و سیاسی و

ســـــەربـەخۆیی ئـەو وڵاتـانـە. لاوازکردن و ڕێگاگرتن لـەوانـە ڕێگـەی بۆ بـەهێزبوونی تـاقم و گروپی تاکڕەوی جیاواز خۆشـکرد، کە بتوانن بە پشـتگیری ئەو دەوڵەت و بزووتنەوەیە دەسـەڵاتی سـیاسـی لە ژمارەیەك زۆر وڵات بگرنە دەست و هەر بەشێوەی یەکێتی سۆڤێت رەفتار بکەن.

١٤ شـــکســـتهێنانی ئەو بزووتنەوەیە بۆشـــاییەکی ئایدۆلۆژی لە هەندێ شـــوێنی دواکەوتووی جیهاندا دروستکرد. ئەو بۆشاییە لە غیابی بوونی چینوتوێژ و هێزی نوێیی بەهێزدا، فاکتەرێکە بۆ دروستبوونی ئایدۆلۆژی توندڕەو و دروستبوونی ڕێکخراوی نمونەی قاعیدە و داعش.

سوید و سکەندناڤیا و ئاسۆیەکی گەش

هەرچەندە ئەمڕۆ سوید وڵاتێکی بچوکە و ژمارەی دانیشتوانی تەنها دە ملیۆن، بەڵام بەهۆی سروشتی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری وڵاتەکەوە و ئەو ناوچەیەی تێکەوەتووە، هەروەها بەهۆی چاکسازی و گۆڕانکاری تیایاندا، گرنگی تایبەتیان هەیە بۆ زیاتر تێگەیشتنی ئەو فاکتەر و مەرجانەی دەبنە هۆکاری گەشەکردنی وڵاتێك یان ناوچەیەك.

ڕەنگە ئەمڕۆکە ئەو گۆڕانکاری و گەشەکردنەی لە سوید و دەوڵەتەکانی تری دەورووپشتیدا جێگەی سەرسوڕمانی هەندێ کەس بێت. بەڵام بەگەڕانەوە بۆ مێژووی کۆنی وڵات و ناوچەکە و لێکۆڵینەوەی ئەوفاکتەرانەی بونەتە هۆکاری ئەو گۆڕانکاریانە، ڕەنگە چیتر لامان شتێکی سەیر نەبێت، کە ئەم ناوچە بچوکە بۆتە یەکێك لە هەرە ناوچە پێشکەوتووەکانی جیهان.

سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری پلورالیستی ئەم وڵاتانە تەنها نەبۆتە هۆکاری گەشەکردنی ناوخودی وڵاتەکانیان، بەڵکو بۆتە بەردی بناغە بۆ هاوسەنگیی نێوان ئەو وڵاتانە و ئاسودەیی و سەقامگیری لە ناوچەکەدا. ساڵی ٢٠١٤ سوید یادی دوو سەد ساڵی ئاشتی لە وڵاتەکەدا کردەوە. پێش دوو سەد ساڵ دوا شەڕی لەگەڵ نەرویج کۆتایی پێهێنا، لەگەڵ ئەوەی دوو شەڕی جیهانی لە ئەورووپا ڕوویدا بەڵام وڵاتەکە نەبووە لایەنێک لەشەڕ.

ئایا هۆکاری ئەمانە بۆئەوە دەگەڕێتەوە خەڵکی سوید بلیمەتتر و تێگەیشتوترن لە ڕوس و کورد و میسریەکان؟ ئایا بۆ ئاین و کلتور و ئایدۆلۆژیایەکی تایبەتی لە نێوانیاندا دەگەڕێتەوە؟ ئایا هۆی خوێندەواری و ئاستی فێربوونیانە؟ یان هەموو ئەمانە بۆ چۆنیەتی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تیایدا دەگەڕێتەوە؟

ئەگەر چاوێك بە مێژووی کۆن و نوێی ئەم وڵاتەدا بخشێنین بۆمان دەردەکەوێت، کە ئەم وڵاتە لە کۆندا هەمان کۆسپ و گرفت لە ڕێگەی گەشەکردنیاندا بووە، کە ئەمڕۆ لە بەردەم گۆڕانکاری و گەشەکردنی زۆر لە وڵاتان و ناوچەکانی جیهانە. ئەوەی لەم وڵاتە ڕوویداوە دروستبوونی زەمینەی لەبارە، کە فاکتەرە بنچینەییەکان تیایدا ڕێگەی بۆ چاکسازی سیاسی و ئابوری خۆشکردووە.

هەتا ساڵەکانی ١٣٠٠هەروەکو ڕوسیا، سویدیش وڵاتێکی لاکەنار بوو لە ئەورووپا. سەرنجی وڵاتانی تری ئەورووپای ڕانەدەکێشا. وڵاتەکە بەسەر چەندین ناوچەی لەیەکدابڕاو بەشبوو. خەڵکەکانی هیچ پەیوەندییەکی ئەوتۆ لە نێوەندیاندا نەبوو. خاوەنی کلتور و نەریت و دیالێکتی لە یەك جیاواز بوون. ساڵی ١٠٠٠ ئاینی مەسیحی هاتە وڵاتەکەوە و بە فەرمی جێگەی ئایینە بچوکە خۆماڵیەکانی گرتەوە، بەڵام هەتا سەدەی هەژدە ئەو ئاینە کۆنانە هەر ڕۆڵیان مابوو.

هەتا ساڵەکانی ١٣٠٠هیچ دەسەڵاتێکی سیاسی و ئابوری بەهێزی خۆماڵی ئەوتۆ نەبوو. بەڵام لەو

ســــاڵانەوە پاشـــاگەری بچوك، کە لە میرنشـــین دەچوون لە هەندێ ناوچەی وڵاتەکە ســـەریهەڵدا. لەو ســەردەمەدا هێشــتا هیچ دەســەڵاتێکی ناوەندی نەبوو، کە ئەوانە پێکەوە ببەســتێ. ئەوانە هەمیشــە لەگەڵ یەکتری و دراوسیەکانیاندا لە شەڕ و ئاژاوەدا بوون<٥٢، ساڵی ١٣٠٠>.

لە ســـاڵەکانی ١٥٠٠دا لەبەر لاوازی دەســـەڵاتداتانی ناوخۆ و گرژی نێوەنیان، بەشـــێکی زۆری وڵاتەکە لەژێر دەســـەڵاتی پاشـــاکانی دانمارکدا بوو. ســـاڵی ١٥٢٥ یەکێك لە پاشـــاکان توانی بەســـەر پاشـــاگەریەکانی تردا زاڵ بێت و بەشـــێکی زۆری وڵاتەکە بخاتە ژێر دەســـەڵاتی خۆیەوە. لە راســـتیدا ناکرێت هەتا ئەوساش ناوی بنرێ وڵاتێکی یەکگرتوو، چونکە شار و گوندەکانی وڵاتەکە بچوك بوون و پێکەوە نەبەسترابوون و بەشێکی هێشتا لەژێر دەسەڵاتی دانمارکدا بوو.

ئەوکاتە ژمارەی دنیشتوانی ئەو ناوچانەی ژێر دەسەڵاتی پاشا تەنها دەوروبەری ٧٠٠هەزار کەس بوون، بەشاکانی تریش، کە هێشتا لەژێر دەسەڵاتی دانمارکدا بوو ژمارەی دانیشتوانی ٢٠٠هەزار کەس بوون. شـــارەکانی وڵاتەکە بچوك بوون و تەنها ٥% خەڵکەکە تیایاندا جێنشـــین بوون. ســـتۆکهۆڵم کە گەرەترین شـــار بوو تەنها شـــەش هەزار کەس تیایدا نیشـــتەجێ بوو. ١٥% دانیشـــتوانی ئەو شـــارە بێگانەبوون و بە کاروباری بازرگانی و پیشەییەوە خەریك بوون<٢٧ ل١٣>.

وڵاتەکە لە چەندین ناوچەی فیوداڵی پێکهاتبوو. سیستمێکی بەڕێوەبردنی فیوداڵی هەبوو و زۆربەی شـــوێنەکان لەژێر دەســـەڵاتی ئەوانەدا بوون. نزیکەی ٩٠% خەڵکی وڵاتەکە لەســـەر بەرهەمهێنانی کشـــتوکاڵی دەژیان. کەنیســـە خاوەنی ٢٥% زەوی کشـــتوکاڵی وڵاتەکە بوو، ســـەرەڕای ئەوە خاوەنی ســامانێکی زۆری کڵێســە و کەنیســە و زێڕ و زیو بوو. **ســەرەڕای** ئەوانە خەڵکی وڵاتەکەی ناچاربوون ١٠% داهاتووەکانیان بە شێوەی باج بدەن بە کەنیسە. ٢٥% زەوی کشتوکاڵی موڵکی تایبەتی جوتیارە موڵکدارە بچوکەکان بوون. ئەو جوتیارانە بە رێژەی جیاواز موڵکیان هەبوو.ئەمانەش دەبوایە باجیان بە پاشــا و دەســەڵاتی ئاینی بدایە و لەکاتی پێویســتدا هاریکاری پاشــا و فیوداڵ و کەنیســەیان بکردایە. پاشــا خاوەنی ٥% زەوی کشـــتوکاڵی بوو و گەورەترین و دەوڵەترین فیوداڵ بوو. فیوداڵەکانی تر موڵکداری ٤٥% زەوی کشتوکاڵی وڵاتەکەبوون<٢١ل٢١>.

لەگەڵ ئەوەی مسکێنەکانی سوید لە ژێر سایەی زوڵم و زۆری پاشـا و فیوداڵ و کەنیسـەدا بوون، بەڵام ئەوانە بە شـێوازی مسـکێنەکانی روسـیا و رۆژهەڵاتی ئەوروپا نەبەسـترابوون بە زەویەکانەوە و لەگەڵ زەویەکان نەدەکران و نەدەفرۆشران. ئەو مسکێنانە بێجگەلە دانی باج بە فیوداڵ و پاشا و کەنیسە دەبوایە حەفتەی سێ رۆژ بێگارییان بۆ خاوەن زەوی بکردایە.

فیوداڵەکان مافی میراتگری موڵك وماڵیان هەبوو. توێژی ســـەروەی فیوداڵەکان، کە لە دەوروبەری بیســـت بنەماڵە پێکهاتبوون پێیان دەوتن ئادیل، خاوەنی ناوچەو ســـامان و کۆشـــك و تەلار و هێزی ســـەربازی خۆیان بوون. ئەمانە ئۆروســـتۆکراتی وڵاتەکەبوون و پەیوەندی باش و ژن و ژنخوازیان لە

نێوەندا پەیداکرد بوو. ئەمانە بەهۆی دەوڵەمەندی و خاوەنێتی هێزی ســــەربازی و ئەســــپ و چەك و تەقەمەنی و ئامرازی تری شــــەڕەوە پاشــــا لێیانەوە نزیك بوو و لەکاتی شــــەڕ و ئاژاوەدا پێویســــتی بە هاریکاری و یارمەتیان بوو. پاشــــا یان باجی لەمانە نەدەســــەند، یان ئەوەی بشــــدرایە بەناوی دیاری و یارمەتی بوو لەکاتی پێویستدا.

بەهۆی لاوازی پاشا و دەسەڵاتی ناوەندییەوە ، هەروەها بەهۆی بوونی چەندین فیوداڵ و دەسەڵاتی ئاینی بەهێز و لەهەمانکاتدا بوونی ژمارەیەکی زۆری جوتیاری موڵکداری بچوك، کە خاوەنی ٢٥% زەوی کشتوکاڵی بوون، پاشا هەمیشە پێویستی بە هاریکاری و یارمەتی ئەمانە بوو بە تایبەتی لە کاتی شەڕوشۆڕی دەرەکی و ئاژاوەی ناوخۆدا. ئەم پێکهاتە و چینوتوێژە بەهێزانە زۆر ناچاری پاشا نەبوون بەڵکو بە پێچەوانەوە پاشا زیاتر پێویستی بەوان بوو، بۆیە بە ئاسانی ملیان بۆ پاشا و دەسەڵاتداران کەچ نەدەکرد. ئەم فاکتەرانە هەروەکو ئینگلتەرا زەمینەیەکی دروستکرد بوو بۆ زیاتر گوێرایەڵ بوونی پاشا و دروستبوونی دیالۆگ لە نێوان پاشا و ئەوانەدا<٣٨ل٤٩>.

ئەم فاکتەرانە بوونە هۆکاری ئەوەی ســــاڵی ١٤٣٥ پەرلەمانێکی ســــادە پێکبهێنرێت، کە لاکاتی پێویســــتدا کۆدەبووەوە. ئەندامانی پەرلەمان لە ســــەرەتادا نیوە بەنیوە لە ئۆروســــتۆکراتەکان و پیاوانی دەسەڵاتی ئاینی پێکهاتبوو و پاشا خۆی سەرکردایەتی دەکردن و بەهێزترین دەنگی هەبوو لەوێدا و دوا بڕیار لە دەســــتی ئەودا بوو. هەرچەندە ئەوانەی پەرلەمانیان پێکدەهێنا و بەشــــداری هەندێ بڕیاریان دەکرد، ژمارەیەکی کەمبوون و تەنها نوێنەرایەتی چەند توێژێکی بچوکی کۆمەڵایەتیان دەکرد، بەڵام هەوێن و بناغەیەکی گرنگ بوو بۆ بونیادنان و گەشەکردنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر.

دەســــەڵاتی ئاینی کەنیســــە، لەم وڵاتە بێجگەلە لەوەی خاوەنی زەویوزار و ســــامانێکی زۆر بوو و باجێکی زۆری لە خەڵك دەسەند، دەسەڵاتێکی سیاسی و سەربازیی بەهێز بوو. هەمیشە ململانێیان لەگەڵ پاشــا دەکرد و زۆرجار ناچاریان دەکرد گوێرایەڵی خواستەکانی ئەوان بێت. هێندە هێزی ســەربازییان بەهێزبوو، کە قەدیســــە گەورەکانیان بە شــــوێنەکاندا تێپەر دەبوون و هاتوچۆیان دەکرد زیاتر لە ٤٠٠ سواری چەکداری شەڕکەریان بەدواوە بوو. سەرەڕای ئەوە پاپای ڕۆما پاڵپشتی دەکردن. پیاوانی ئاینی لەم وڵاتەدا زۆر توندڕەوبوون بەرامبەر ئەوانەی بڕوا یان ئاینی جیاوازیان هەبوو. بە تۆمەتی کافربوون و لادان لە ڕێبازی کەنیسە، بەسەدەها خەڵکیان بە زیندوێتی لەبەرچاوی خەڵك دەسووتان.

ئەم وڵاتە لە ساڵەکانی ١٥٠٠دا هەتا رادەیەك خۆ بەخێوکەر بوو و بەرهەمهێنان تیایدا بۆ دابینکردنی پێویســــتی خۆ بوو، ئیکتفای زاتی. بێجگەلە هەندێ پێویســــتی وەکو خوێ و بەهارات و هوملە و هەندێ قوماش زۆربەی پێویســــتیەکانی خۆیان بەرهەم دەهێنا. بەڵام گۆڕانکارییە گەورەکانی شــــوێنەکانی تری ئەورووپا و گەشــــەکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی تیایدا هەر لەکۆنەوە لە ڕێگەی ئەڵمانیا و دانمارکەوە

کاردانەوەی گەورەی لەسەر ئێرەشکرد.

دواتر بەهۆی گەشـــەکردنی پیشـــەســـازی لە هەندێ وڵاتی ئەوروپا و زیادبوونی خواســـت لەســـەر کەرەسەی خاو، دەرهێنان و هەناردەکردنی هەندێ سامانی سروشتی نمونەی مس و ئاسن و زیو و دار بۆ ئەو شوێنانە زیادیکرد. سوید دارستانێکی زۆری هەبوو، بەشێك لەوانە دەبڕانەوە و وەکو سوتەمەنی لە کانەکاندا بەکاردەهێنران و بەشـــێکی هەناردەی دەرەوە دەکرا. فیوداڵە خاوەن دارســـتانەکان بە هۆی بوژاندنـەوەی ئـەو بـازرگـانیـەوە داهـاتێکی زۆریـان بۆ دەمـایـەوە و هـەنـدێ لـەوانـە دواتر رۆڵیـان لـەو بازرگانیەدا زیادیکرد<٢١ل٣٩>.

هەندێ ناوچەی ســـوید، کە کانی زۆری مس و ئاســـنی تێدا بوو زۆر جێگەی ســـەرنجی فیوداڵ و دەســـەڵاتداران نەبوو. ئەوانە بەنزمی ســـەیری ئەو کارانەیان دەکرد و بەکاری خەڵکی لات و پووتیان دادەنا. لەبەرئەوە پەیداکردن و دەرهێنانی ئەو میتالانە کەوتە دەســـتی توێژێك خەڵکی نوێی تایبەتیەوە. ئەوانە نە جوتیار بوون و نە بازرگان، بەڵکو توێژێکی ئازاد و ئیشکەربوون. ئەمانە لەگەڵ بوژاندنەوەی بازرگانی و زیادبوونی خواســـت لەســـەر ئەو میتالانە هەتا دەهان پێگەی ئابوری و کۆمەڵایەتیان بەرز دەبووە و دەبوونە خاوەن کومپانیای گەورەتر و ژماری کرێکارەکانیان زیادیدەکرد.

لە دوای ســـاڵەکانی ١٥٥٠ وە، بەهۆی شـــەڕ و ململانێیەکی قورس لەگەڵ دانمارکدا لە پێناوی ســـەربەخۆیی بوون لەدەســـتیان و یەکخســـتنی وڵاتەکە، بەهۆی قەیرانی ئابوریەوە، کە بەهۆی قەرزکردنێکی زۆرەوە لە بانکەکانی ئەڵمانیا بەرۆکی پاشای گرتبوو، بەهۆی لاوازی پاشا و ناچاربوونی زیـاتر بۆ ئۆروســـتۆکرات و فیوداڵ و داهـاتی بـاجی زیـاترەوە، بـەهۆی بوژانـدنـەوەی بـازرگـانی و ناچاربوونی پاشـا بۆ داهاتی زیاتری باجەکان لەو کەرتە ئابوریە، بەهۆی فشـاری بەردەوامی کەنیســە لەســـەر پاشـــا و دەســـەڵاتی بەهێزیانەوە، بەهۆی هەموو ئەمانەوە پاشـــا ناچارکرا، کە بڕیاری هەندێ چاکسازی سیاسی و یاسایی و ئابوری پەسند بکات<٣٨ل٥٢>.

لەو ساڵانەدا هەروەکو پێشتر لە ئینگلتەرا روویدا، بە پاڵپشتی فیوداڵەکانی تر و چینوتوێژە نوێیەکانی تری کۆمەڵگا، پاشا پێش هەموو شتێك کەوتە موسادەرەکردنی زەوی کشتوکاڵی و سامانەکانی کەنیسە و کـەمکردنـەوەی رێژەی بـاجـەکـانیـان. ئـەم کردارە بووە هۆکـاری زیـادبوونی داهـاتـەکـانی دەوڵـەت و بەهێزبوونی پاشـا و دەســەڵاتی ناوەندی دەوڵەت و ســوپا. لە ســاڵەکانی ١٦٠٠دا ســوید بووە دەوڵەتێکی زەبەلاحی بەهێزی ناوچەکە و سەردەمی دەستپێکردنی زنجیرەیەك شەڕ لەگەڵ وڵاتانی دەوروپشتدا.

داگیرکرنی فنلندا و هێرشـکردنە سـەر روسـیا و روودانی زنجیرەیەك شـەڕ لەگەڵ ئەو وڵاتەدا و مەسرەفێکی زۆر لەو بوارانەدا، هەمیسانەوە خەزێنەی پاشای بەتاڵکرد و پێویستی بە داهاتی زیاتر بوو. بۆ دابینکردنی داهاتی باجی زیاتر بۆ مەســـــرەفەکانی دەبوایە پاشـــــا زیاتر گوێرایەڵی فیوداڵەکان و چینوتوێژە نوێیەکان بێت و رازیبێت بە چاکسازی سیاسی و ئابوری و یاسایی.

لەپاڵ ئەمانەدا زنجیرەیەك راپەڕین لەناو جوتیارەكاندا بەرپا بوو. هەرچەندە بەشــێكی زۆری داواكارانی جوتیاران گەڕانەوەبوو بۆ ئەو بارەی پێشـتر تیابوون و داواكردنی ســەرلەنوێ بەهێزكردنی دەســەڵاتی كەنیســە بوو، بەڵام بەشـێك لە داواكاریەكانیان چاكســازی و كەمكردنەوەی باجەكان بوو. هەرچەندە ئەو راپەڕینانە ســەری نەگرت و پاشــا لە رێگەی هێنانی چەكداری بەكرێگیراوی ئەڵمانی و ســكۆتلەندییەوە ســـەركوتیكردن، بەڵام ئەو راپەڕینانە كاریگەری خۆیان هەبوو لەســـەر خێراكردنی پرۆسەی چاكسازی<٢١ل٣٠>.

ســاڵی ١٦٨٠ پاشــا ناچاركرا گۆڕانكاری لە ریزەكانی پەرلەمانتارەكاندا بكات. پێشــتر نوێنەرانی پەرلەمان نیوە بەنیوە لە ئۆروســـتۆكرات و پیاوانی كەنیســـە پێكهاتبوون. بەڵام لەو ســـاڵەدا ئەندامانی پەرلەمان دابەشــبوون بەســەر نوێنەرانی ئۆروســتۆكراتەكان، پیاوانی ئاینی، بورژوا و بازرگانەكان ، جوتیاران. لێرەشــدا پاشــا ســـەركردایەتی دەكردن و زۆرترین دەســـەڵاتی هەبوو و بڕیار دەركەربوو <٢٨ل٦١>.

ئەو جوتیارانە ئەوانە بوون، كە خاوەنی زەویوزاری خۆیان بوون. لەو ســـەردەمەدا بەهۆی زیادبوونی ژمارەی دانیشــتوان و گەورەبوونی شــارەكان و زیادبوونی خواســت لەســـەر بەروبومی كشــتوكاڵی، بەرهەمی ئەو جوتیارانە زیادیكرد و چاكســـازی لە شـــێوازی بەرهەمهێنان لە ناویاندا دەســـتیپێكرد. بەوهۆیەوە پێگەی كۆمەڵایەتیان بەرزبۆوە و رۆڵی گرنگیان پەیداكرد لە ژیانی ئابوری و ســـیاســـیدا. مسكێنەكان وەكو ئەمان رۆڵیان نەبوو و هیچ حسابێكیان بۆ نەدەكرا.

برژوا و بازرگان و بانكەوانەكان، بەهۆی بووژاندنەوەی بازرگانی و گەشـــەكردنی پیشـــەســـازیی ســـەرەتایی نیمچە كەپیتالیســتانەوە، هەتا دەهات بەهێزتر و گەورەتر دەبوون و دەبوونە ســەرچاوەیەكی گرنگ بۆ باجەكان، لەبەرئەوە پاشا زیاتر ملكەچی داواكاریەكانیان دەبوو.

ئەم چاكســـازییانە لە پەرلەماندا زیاتر گوژمیدا بە چاكســازی لە باری ئابوریدا. ژمارەیەكی خەڵكی زیاتر بەشـــداریان لە بڕیارەكاندا دەكرد. زیاتر لە جاران موڵك و ماڵی خەڵك پارێزراو بوو، بازاڕ كراوەتربوو لە جاران و بەشـــەكانی وڵاتەكە زیاتر پێكەوە بەســـترانەوە. خاوەن كەپیتاڵەكان زیاتر وەبەرهێنانیان دەكرد و بازرگان و خاوەن كەپیتاڵی دەرەكی روویان دەكردە وڵاتەكە و بەشـــداریان لە وەبەرهێنان و بازرگانیدا دەكرد. ژمارەیەكی زۆر خەڵكی پیشـــەزانی وڵاتانی تر روویان لە وڵاتەكە دەكرد و كاریان تیادادەكرد و كۆمپانیای بچوك و گەورەیان دروستدەكرد.

گەشـــەكردنی بازرگانی و زیادبوونی دانیشــتوان و گەورەبوونی شـــارەكان و زیادبوونی خواســت لەســـەر بەروبومی كشــتوكاڵی ئیســتهلاكی و كەرەســەی خاوی كشــتوكاڵی، گوژمیدا بە بەرهەمهێنانی كشـتوكاڵی لە لادێكاندا. ئەمانە بۆ هۆكاری چاكسازی لە شێوەی بەرهەمهێنان و چۆنیەتی بەكارهێنانی زەوی و جۆرەكانی بەرهەم. ئەم گۆڕانكاریانە بووە هۆكاری تێكشكاندنی سیستمی فیوداڵی لە لادێكادا

و گۆڕینی موڵکایەتی فیوداڵی بۆ موڵکایەتی تاك و بەکارهێنانی کرێکاری جوتیاری و کێڵگەی گەورەی بەرهەمهێنان<٣٨ل٥٥>.

بەهۆی ئەو چاکسازییە یاسایی و سیاسی و ئابوریانەوە و ئەو گۆڕانکاریانەی لە ژێرخانی ئابوری وڵاتەکەدا روویدا، لە ساڵەکانی ١٧٥٠ وە رێگە بۆ شۆڕشی پیشەسازی و گەشەکردن و بەکارهێنانی تەکنیکی نوێدا لە هەموو بوارەکانی بەرهەمهێناندا خۆشبوو. ژمارەیەکی زۆر خەڵکی شارەزا لە بواری پیشەسازیدا لە وڵاتانی وەکو فەرەنسا و ئەڵمانیاوە هێنران بۆ وڵاتەکە و گوژمیاندا بە گەشەکردنی پیشەسازی نوێ. لە لایەکی ترەوە بە دەرگا کردنەوە بۆ کەپیتاڵی بێگانە و رێگەدان بە خەڵکانی خاوەن توانا و شارەزا و خاوەن کەپیتاڵی خۆماڵی بە کارکردن لەگەڵیاندا، توانرا هێڵی شەمەندەفەر لە بەشێکی زۆری وڵاتەکە راکێشرێ. ئەوەش فاکتەرێکی گرنگ بوو بۆ گرێدانی ناوچەکانی وڵاتەکە پێکەوە و ئاسانیکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و هاتوچۆ لە نێوەندیاندا<٣٨ل٦٠>.

بە هۆی گەشەکردنی پیشەسازی ناوخۆوە، زۆربەی ئەو کەرەسە خاوو و سامانە سروشتیانەی نمونەی مس و ئاسن و تەختە و هەندێ بەروبوومی کشتوکاڵ، کە پێشتر هەناردەی دەرەوە دەکرا ، لە مەودوا لە پیشەسازی ناوخۆ بەکاردەهێنران. پیشەسازییە سەرەتاییەکان بە شێوەیەکی سەرۆکی بریتی بوون لە دروستکردنی کاغەز، مەکینەیی جۆلایی، وەرشەی میکانیکی و دارتاشی و شوشە و شەکر و پیشەسازی کیمیاوی<٢٨ل٩٤>.

سەرهەڵدانی کەپیتالیزم و گەشەکردنی لە ئیگلتەرا و فەرەنسا و بڵاوبوونەوەی بۆ ئەوروپا، لە باتی ئەوەی کاردانەوەی خراپی هەبێت بۆ سوید و ببێتە پاشکۆی ئەو سیستمە و وڵاتانە، بەهۆی فاکتەرەکانی ناوخۆوە بە پێچەوانەوە بووە فاکتەرێکی هاندەر بۆ بەرپابوونی شۆڕشی سیاسی و ئابوری لە وڵاتەکەدا. لە باتی ئەوەی وڵاتە گەورە کەپیتالیستەکان رووە تاکرەو و کۆلۆنیالیزمەکەیان لەگەڵی بەکاربهێنن، ناچاربوون رووە پلۆرالیزم و هاریکاریکردنەکەیان لەگەڵیدا بەکاربهێنن. وڵاتێکی وەکو ئینگلتەرا ئەگەر بۆی بلوایە هەروەکو ئیرلەندا سویدیشی دەکرد بە کۆلۆنی خۆی<٢٨ل٨٨\٣٨ل١٣٦>.

هەڵبەتە ئەم گۆڕانکاریە مەزنانە لەم وڵاتەشدا بێ ئازارنەبوو. بەڵکو گەشەکردنی پیشەسازی و بەکارهێنانی تەکنیك و شێوازی زانستیانەی بەرهەمهێنان بەتایبەتی لە بواری کشتوکاڵدا بووە هۆکاری بێکاری و دەربەدەری و هەژاری ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتوانی وڵاتەکە. ئەم ئاوارەبوونەی کە ئەمڕۆ بەهۆی شەڕ و ناسەقامگیریەوە لە هەندێ وڵاتاندا دەیبینین پێشتر لە سویدیش روویداوە. لە نێوان ساڵەکانی ١٨٠٠ هەتا ١٩٢٠ دەوروبەری ١،٥ ملوێن لە خەڵکی ئەم وڵاتە بوونە ئاوارە و ماڵ و وڵاتیان بەجێهێشت و بۆ ژیانێکی بەختەوەرتر رویانکردە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و چیتر نەگەڕانەو<٣٨ل١٩١\٥٢>.

لە نێوان ساڵەکانی ١٨٠٠-١٨٩٠ هەناردەکردنی سوید بۆ دەرەوە ٤٠% ی دار بوو، کاغەز تەنها

١٠% بوو. بەڵام هەناردەکردنی دار لەساڵی ١٩١٤دا هاتۆتە خوارەوە بۆ ٢٥% و کاغەز بەرزبۆتەوە بۆ ٢٠%. ئەمەش خێرایی گەشەکردنی پیشەسازی لە وڵاتەکەدا پیشان دەدات.

هەتا ساڵی ١٨٠٠، ٩٠% ی دانیشتوان به کشتوکاڵەوە خەریك بوون، بەڵام ساڵی ٢٠٠٠ تەنها ٢% لەو کەرتەدا کاریان کردووە. ئەمەش گەشەکردنی تەکنیك و ڕێبازی نوێیی زانستیانە لەو کەرتەدا پیشاندەدا<٢١ل٤٥>.

لە نێوان ١٨٥٠-٢٠٠٠ کۆی داهاتی نیشتمانی وڵاتەکە ٢٠ هێندە زیادیکردووە. ئاڵوگۆڕی بازرگانی ٦٠٠ هێندە زیادیکردووە. لەگەڵ ئەوەشدا خەڵکی تەنها نیوەی ئەوسا کاردەکەن. ئێستا هەشت کاتژمێر لە ڕۆژێکدا ئەوسا خەڵکی ناچار بووە ١٦ کاتژمێر لە ڕۆژێکدا کار بکەن. ئەم ڕاستییە ئەوە دەگەیەنێت، کە وڵاتەکە لە کۆندا وەکو ئێستە دەوڵەمەند نە بووە و ژیانی خەڵکەکە هەر وەکو ئێستا ئاسان و خۆشگوزەران نەبوون.

لە نێوان ١٩١٤-١٩٥٠ دا هەناردەکردنی سوید بۆ دەرەوە١٠% زیادی کردووە، بەڵام لە نێوان ساڵی ١٩٥٠-١٩٨٧ دا ١٢٠% زیادی کردووە<٢١ل٥٠>.

لەدوای چاکسازی درێژخایانی هەنگاو بەهەنگاو بە درێژایی زیاتر لە چوارسەد ساڵ ئنجا لەو وڵاتەدا ساڵی ١٩٠٩بۆ یەکەمجار گۆڕانکاری مەزن لە مافی خەڵکدا بۆ هەڵبژاردنی ئەندامانی پەرلەمان ڕوویدا. لەو ساڵەوە هەموو پیاوێکی سوید مافی هەڵبژاردنی نوێنەرانی خەڵکی پێدرا. بەڵام هەتا ئەوساش ئەو مافە بە پلەی جیاواز بوو. هەتا پیاو سامانی زیاتر بووایە و پێگەی کۆمەڵایەتی بەهێزتر بووایە دەنگەکەی بەهێزتر دەبوو. ساڵی ١٩١٩ هەموو تاکێکی ١٨ ساڵی سوید بە نێرینە و مێینەوە، ئیتر سامان و داهاتی هەرچەند بووایە مافی دەنگدانی پێدرا.

لە دوای شەڕی جیهانی یەکەمەوە هەتا ئێستا پرۆسەی چاکسازی و نوێکردنەوە لە سوید بەردەوامی بەخۆوە بینیوە. ئەو سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابورییە بەر فراوانە هەتا هاتووە بەرفراوانتر بووە. هۆکاری ئەوە بۆ ململانێی بەردەوامی نێوان چینوتوێژ و پێکهاتەوە هێزەکانی وڵاتەك دەگەڕێتەوە. گۆڕانکاری و گەشەکردن، زەمینەی نوێ و جیاوازتر دروست دەکات و گۆڕانکاری لە سروشتی پێکهاتانەی کۆمەڵگەدا دروست دەبێت و پێکهاتە و گروپ و هێزی کۆمەڵایەتی نوێ بە بەردەوامی دروست دەبێت. ئەو گۆڕانکاریانە پێویستی بە چاکسازی نوێ و گۆرانی باڵانسە لە نێوانی ئەو هێزە کۆمەڵایەتیانەدا. لەبەرئەوەی کۆمەڵگە لە گۆڕانکاری بەردەوامدایە، بەپێی ئەوەش پێویستی چاکسازی نوێ دێتە پێشەوە. بێ چاکسازی نوێ باڵانس و هاوسەنگی کۆمەڵایەتی تێکدەچێت. بە تێکچوونی ئەوە گرژی و نارەزایی لە کۆمەڵگەدا دروست دەبێت و کۆمەڵگەکە ڕوبەڕووی قەیرانی ئابوری و سیاسی و دواکەوتن دەبێتەوە<٢٨ل١٢٠>.

لە ڕوسیا تاقە پارتێکی تاکڕەوی توندڕەو لە دوای شەڕی جیهانی یەکەمەوە دەستی بەسەر وڵاتەکەدا

گرت و هەموو بڕیارە سیاسی و ئابورییەکان کەوتە دەست دەستەبژێریەکی بچوکەوە، بەڵام لە سوید بە پێچەوانەوە چەندین پارتی سیاسی جیاواز رۆڵیان هەبوو. ئەوانە نوێنەرایەتی چینوتوێژ و پێکهاتەکانیان دەکرد و کاریان بۆ بەرژەوەندیەکانی ئەوانە دەکرد. ئەوانە لە ململانێی بەردەوامدا بوون لە پێناوی چاکسازی و خەملاندنی زەمینەی لەبار، کە هەموو ئەوانە شانبەشانی یەك بژین و لە رێگەی دیالۆگ و مەرجە نوێیەکانەوە چارەسەری گیروگرفتەکانیان بکەن. ئەو پارتە سیاسیانە بۆیان نەکرا ببنە پێکهاتەیەك و دەستەبژێریەکی کۆمەڵایەتی، کە بتوانن مافی ئەو چینوتوێژ و هێزە کۆمەڵایەتیانە پێشێل بکەن. نوێنەری ئەو خەڵکە لە ڕێگەی پەیڕەوکردنی دەستوور و رەقابە دانان لەسەر یەك هەمیشە رێگربوون لە گرتنی رێبازێکی لەو جۆرە.

کرێکارانی سوید پارتی سۆسیال دیموکراتیان کردە نوێنەری خۆیان، کە بەشێوەیەکی گشتی دانانی سەرکردە و کاربەرێوەبەر تیایاندا لە رێگەی تاکڕەوی و گەندەڵی و دامەزرندنەوە نەبوو لەلایان دەستەبژێریەکەوە، بەڵکو لە ڕێگەی هەڵبژاردن و لێهاتویەوە بوو. نەقابە پیشەییەکانی ئەو کرێکار و موچەخۆرانە لەچاو ئەوانەی روسیادا، کە لەلایەن دەستەبژێری دەسەڵاتداری پارتی کۆمۆنیستەوە دادەنران، لێرە لە رێگەی هەڵبژاردن و کاری نەقابیەوە دادەنران<٣٨ل٢٣٣>.

لەگەڵ ئەو هەموو گۆڕانی و چاکسازی سیاسی و ئابورییەی، کە لەم وڵاتە روویداوە هەتا ئێستا سیستمی پاشاگەری تیایدا ماوەتەوە و پاشا بە فەرمی سەرۆکی دەوڵەتە. ئەو مافەی لە رێگەی هەڵبژاردنەوە نیە، بەڵکو بەپێی دەستوری وڵاتەکە مافی میراتیی ئەو بنەماڵەیەیە. رەنگە ئەوانەی پەلەیانە لە گۆڕانکاری و چاکسازی و وا دەزانن بەچەند بڕیارێك هەموو شتێك جێبەجێ دەکرێت و وابزانن پاشای سوید هەر لە کۆنەوە دەسەڵاتێکی سیمبۆلی هەبوبێت و پێشتر بە خۆشی خۆی وازی لە دەسەڵاتەکانی هێنابێت. بەپێچەوانەوە کەمکردنەوەی دەسەڵاتی پاشا و ئەو بنەماڵەیە هەنگاو هەنگاو بە پرۆسەیەکی چاکسازی سەدان ساڵ گەیشتۆتە ئەم ئاستەی ئەمڕۆ. دیارە چینوتوێژ و هێزەکانی سوید، ئەوەنەی گۆڕانکاری لە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریدا لایان گرنگ بووە، هێندە لابردنی پاشاو کۆتایی هێنان بە پاشاگەری لایان گرنگ نەبووبێت.

پلورالیزم تەنها دەستگاکانی دەوڵەت و ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی نەگرتۆتەوە، بەڵکو تەشەنەی کردووە بۆ ناو کومپانیا و کارگە و قوتابخانە و خەستەخانەکان.. بە شێوەیەکی گشتی کاربەڕێوەبردن لەوە دەچووە کە تاکێك یان ژمارەیەك خەڵکی کەم تاکڕەویانە بڕیاریان لەسەر بدات، بەڵکو بەشدارکردنی رێکخراوە پیشەیی و کارکەران بۆتە دیاردەیەکی ئاسایی و ئەو مافە لە یاساکانی وڵاتەکەدا چەسپێندراوە.

لە سوید و وڵاتە سکەندناڤیەکان، سەرەڕای بوونی پارتە سیاسیەکان و رۆڵی گرنگیان لە حوکومڕانیدا، ژمارەیەکی هێجگار زۆر رێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنی چالاکانە رۆڵی گرنگ دەبینن لە ژیانی سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی وڵاتدا. ئەوانە نوێنەرایەتی توێژ و پێکهاتە و گروپی جیاواز

دەکەن و زۆربەیان سەربەخۆن و نەبەستراون بە پارتە سیاسیەکان و دەستگاکانی دەوڵەتەوە. بە پێچەوانەوە ئەوانە بوونەتە فاکتەری گرنگ بۆ رەقابە لەسەر پارتە سیاسیەکان و پەرلەمان و دەسەڵاتی قەزایی و دەستگاکانی دەوڵەت.

ساڵی ٢٠١٠ لە سوید ٢١٧هەزار رێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنی سەربەخۆ هەبووە. ئەم رێکخراوانە هەموو بواری ژیانی کۆمەڵگەی گرتۆتەوە وەکو وەرزش، هێزی سەربازی پاراستنی مەدەنی، چارەسەری نەخۆشی، مافی مرۆڤ، کرێچی و نیشتەجێبوون، مۆسیقا، رێکخراوەکانی مافی مناڵ و ژن و پێکهاتەکان و رێکخراوەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان.. زۆربەی ئەندامانی ئەو رێکخراوانە خەڵکی خۆبەخشن و هەر یەکێکیان بەبێ بەرامبەر بە تێکرا مانگی ١٦ کاتژمێر کاریان تێدا دەکەن. ئەم رێکخراوانە تەنها کاریگەریان لەسەر باری سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی و فشارخستنە سەر پارتە سیاسیەکان و دەستگاکانی دەوڵەت نییە، بەڵکو هێزێك و بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی بزوێنەری گرنگن، کەوا لە خەڵك دەکات تەنها چاوەڕوانی خەڵکانی سیاسی و دەستگاکان نەبن کاروباریان بۆ راپەڕێنن ، بەڵکو خۆشیان چالاکانە رۆڵیان هەبێت لە راپەرینی کارەکان و پرۆسەی سەرپەرشتیکردن و دەرکردنی بڕیارەکان. بوون و بەهێزی ئەوانە وایکردووە، کە لەکاتی رودانی قەیرانی گەورە و چاوەڕوان نەکراو و پەککەوتنی هەندێ لە دەستگاکانی دەوڵەت، رۆڵیان هەبێت لە بەڕێوەبردنی کاروباری کۆمەڵگە <٥٣>.

بەهۆی گەشەکردنی پیشەسازی و جموجۆڵی بازرگانی و زیادبوونی رادەی هەناردەکردنی سوید بۆ دەرەوە لە سەرەتایی نیوەی دووەمی سەدەی بیستدا، هەتا دەهات داهاتی باجەکانی دەوڵەت زیادی دەکرد. بەشێکی زۆری ئەو داهاتانە بۆ باشکردنی خۆشگوزەرانی و کەرتی خزمەتگوزاری تەرخاندەکرا. ئەوانە تەنها بواری خوێندن و فێرکردن و چارەسەرکردن نەخۆشی و نیشتەجێبوون وهەندێ بواری تری لەو بابەتانەی نەدەگرتەوە، بەڵکو چەندین بواری تری دەگرتەوە. نمونەی ئەوانە تەلەفۆن و ئامرازی هاتوچۆ و مۆسیقا و وەرزش و کولتور و بورەکانی تری وەکو هوتێل و رەستورانت و دڵنیایی و ئینتەرنێت... بۆ ئەوانە چەندین کۆمپانیای بچوکتری پیشەسازی و خزمەتگوزاری دامەزراون و کاریان کردۆتە سەر سروشتی بەرهەمهێنان و ژێرخانی ئابوری وڵاتەکە<٣٨ل٣٢٧>.

ساڵی ١٩٦٠ رێژەی کەرتی خزمەتگوزاری ١٢% کۆی ژێرخانی ئابوری بووە کەرتی پیشەسازی ٤٥%، بەڵام ساڵی ٢٠١٠ رێژەی کەرتی خزمەتگوزاری بەرزبۆتەوە بۆ ٥٠% و پیشەسازی نزم بۆتەوە بۆ تەنها ١٨% .هەڵبەتە ئەمە لە لایەکەوە بۆ گەشەکردنی تەکنیك و شێوازی بەرهەمهێنان و توێژینەوە و لێکۆڵینەوەی زانستی دەگەڕێتەوە و لە لایەکی ترەوە بۆ بەرزبونەوەی ئاستی ژیانی مرۆڤ و زیادبوونی پێویستی و خواست لەسەر بەرهەمی خزمەتگوزاری لەناو وڵاتەکەو هەموو جیهان دەگەڕێتەوە<٢١ل١١٠>.

ســــەرەڕای ئـەم گۆڕانكـارییـانـە، گۆڕانكـاری مـەزن لـە خودی كـەپیتـالیزم لـەنـاو ئـەم وڵاتـە و سـەرانسـەری جیهان لە چەندین رووەوە گۆڕانكاری گرنگی بەسـەر هاتووە. هەتا ناوەڕاسـتی سـەدەی بیســـت ئەوكەســـانەی خاوەن كۆمپانیا گەورەكانی ناو وڵاتەكە بوون چەند بنەماڵەیەك بوون. بەڵام بە گەشـەكردنی كومپانیای پشـكدار و گەورەبوونیان هەتا دەهات ژمارەی ئەو خاوەن كەپیتالانەی پشـكیان لە كۆمپانیاكاندا هەبوو زیادیان دەكرد. هەڵبەتە ئەوە تەنها نەبۆتە زیادبوونی ژمارەی خاوەن پشـــكەكان بەڵكو بۆتە هۆكاری ئەوەی ژمارەك خەڵكی زیارتر كار بكەنە ســـر ئەو كومپانیانە. ئەگەرچی تاكەكان خاوەن كەپیتاڵی بچوكبن، بە ئاسانی دەرفەتی كڕینی پشـكی كۆمپانیاكانیان هەیە، بەڵام ئەمە قاپیی خستە سـەرپشـت بۆ زیادبوونی ژمارەی پشـكدارەكان. بەهۆی زیادبونی موچە و داهاتەوە، خەڵكی ئاسـایی لە باتی پارەكانیان لەماڵەوە یان حسابی بانكێكدا پاشـەكەوت بكەن، دەستیانكرد بە كڕینی ئەو پشـكانە. ئەمە لەلایەكەوە كۆمپانیاكانی بەهێز دەكرد و لەلایەكی ترەوە موڵكایەتی و بڕیاردانی بەرفراوانتر دەكرد. لە ساڵەكانی هەشتاوە هەتا ژمارە و قەبارەی فاوندەیشنی تایبەتی زیادیدەكرد. ئەوانە بریتین لە جانتایەك كە پاشـــەكەوتی خەڵكی تێدا دادەنرێ و لەلایەن بانكەكان یان كۆمپانیا و خەڵكی شـــارەزا بەكاردەهێنرێ بۆ كڕین و فرۆشتنی پشكی كۆمپانیاكان.

ئـەمـە ئـەمڕۆ وەكو وەبـەرهێنـانی تـایبـەتی تـاكی كۆمـەڵ گـەشـــــەكردنی زۆری بـەخۆوە بینیوەو بۆتـە بزووتنەوەیەكی دارایی و فینانسی گرنـگ. بەوە پارەی خەڵكی لە هەموو بوار و كەرتەكاندا كاردەكات و بۆتە هێزێكی ئابوری بزوێنەر.

ئەوەی لێرەدا گرنـگە باســـبكرێت مەســـــەلەی بە جیهانگیری و جوڵەی ئازادی كە پیتاڵە. كەپیتال و جوڵەو بەكارهێنانی، روخســـاری نەتەوایەتی و بەكارهێنانی لە ســـنووری وڵاتێكی دیاریكراودا كاتی بەسـەرچووە. كەپیتاڵی گەورە و بچوك و پشـك و فاوندەیشنی تایبەتی ئەمڕۆ لە سـەرانسـەری جیهاندا بە ئاســانی جێگە دەگۆڕێتی و لەژێر كۆنترۆڵی دەوڵەت و سـیاسـیەكان و بانكەكاندا دەرچووە. كە پیتاڵ لە كوێ بواری زیادبوون و بەكارهێنان و قازانجی زیاتر بێت لەوێ دەگیرسـێتەوە. پارەی خەڵكی ئەوروپا ئەمڕۆ لە چین و روســـیا بەكاردێت و پارەی چینەكان لە ویلایەتە یەكگرتووەكانی ئەمریكا وەبەرهێنان دەكرێت. هەڵبەتە ئەمە كاردانەوەی گەورەی دەبێت لەســـەر جیهان. لەباتی ئەوەی وەكو جاران كەپیتاڵ لە چەند وڵات و شـوێنێكی دیاریكراوی جیهان خڕبێتەوە و وەبەرهێنان بكرێت، لە سـەرانسـەری جیهان بڵاو دەبەتەوەو وەبەرهێنان دەكرێت. ئەمە دەبێتە فاكتەرێكی گرنـگ بۆ گەشـەكردنی شوێنە جیاوازەكانی جیهان و خێرابوونی چاكسازی و گۆڕانكاری لە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تیایاندا.

سەرچاوە

1- Abrahamian Ervand, A history of modern iran, Cambridge University Press UK, 2008

2- Acemoglu Daron, Robinson James A., Why nations fail, Crown Publisher USA, 2012

3- Ahmed, kozad Mohamed, The beginning of Ancient Kurdistan, Leiden Sweden, 1912

4- Baser Nathalie, Egypten, Bröderskapets uppgång och fall, Världspolitikens Dagsfrågor, 10/2013

5- Bird Iabella, Journeys in Persia and kurdistan, Cambridge University Press, 2010

6- Bladh Mats, Ekonomisk historia: Europa, Amerika och Kina tusen år, Student litrature, 2011

7- David s. Sorenson, An Introduction to the Modern Middle East, Wesview Press USA, 2014

8- Dillard Dudley, västeuropa och forenta staternas ekonomi historia, Printice-Hall, Newjersey usa, 1967

9- Dundar Fuat,British use of the statistics in the iraqi kurdistan question, Crown Center for Middle East Studies, Brandeis , 2012

10- Engvalt Johan, Korruption i den forna sovjetunionen, Världenspolitikens Dagsfrågor, 6/2016

11- Ghasemi Shapour, The Achaemenid Empir, iran chamber socitey,2015

12- Harrrison Dick,Upplev Sverige historia, Bonnier Fakta, 2015

13- Hellman Jonas, Indien, kan jätten resa sig?, Värdspolitikens Dagsfrågor, 1/2014

14- B.marks Robert, Den modena världens ursprung, Aktiv förlag_a-z förlag, 2004

15- Hooshang Amirshmadi, The political economy of iran under Qajars, I.B. Tauris & CO London, 2012

16- Issawi Charles, The economi history of the middle east and north africa, Methuen & Co Ltd London, 1982

17- Jonson Lena, Rysslan i en återvänsgränd, värdspolitikens Dagsfrågor, 11/2014

18- jönsson Per, Profetens Hämnd, Islamiska staten, världspolitikens Dagsfrågor 9/ 2014

19- Koohi-Kamali Faridah,The political development of the kurds in Iran, Palgrave Macmillan New York, 2003

20- Kragh Martin, Ryssland historia från Alexander ll till Putin,Dialogos Förlag, 2014

21- Lagerqvist Christopher, Reformer och revolitioner,Specialtryckeriet A/S Denmark, 2013

22- Lagerqvist Johan, Tid för förändring I Kina med Xi Jinping, Världspolitikens Dagsfrågor, 1/2013

23-Lendering John, The Median Empire, Iran chamber society,2015

24- Lenin, Imperialismen som kapitalismens högsta stadium, 1916

25- Lenin, kapitalismens utveckling I Ryssland, 1899, översättare Martin Fahlgren, förlag Sverige, 2007

26-Lenin, Two tactics of social democraty in the democratic revolution 1905, Foregin language press Peking,1965

27- Lindqvist Herman, Historien om Sverige, Norstedt & Söner AB, 1993

28- Myhrman johan, Hur sverige blev rik, SMS förlag, 1994

29- Owen Roger/Sevket Pamuk, Middle east economy in the twentiht century, Havard University Press Cambridge, Massachusertts, 1999

30- Owen Roger, The middle east in the world economy, I.B. Tauris & Co London 2002/2011

31- Rider Christina, En introduktion till ekonomisk historia, Liber, 1999

32-Richards Alan – Ishac Diwan, Apolitical economy of the Middle East, Westview Press USA, 2008

33- Rodinson Maxime, Islam and capitalism Saqi Essentials London, 2007

34- Roine Jesper, Thomas Pikettys Kapitalet, Volante, 2013

35- ShahmiriCyrus,The Elamite Empire, Iran Chamber society, 2015

36- Skovmand Sven, Bonners världs historia, Albert Bonniers Förlag Sweden, 2003

37- Sorenson David s., An introduction of the modern middle east, Westview Press, 2013

38- Schön Lenart, En modern svensk ekonomi historia, Student litratur AB, 2014

39- Veres Victoria, FN:s nya utvecklingsmål, Världspolitikens Dagsfrågor, 8/2013

40- Zady Mehrdad R.,kurdistans economy / The Kurds, Taylor & Francis, 1992

41- Lena Karlsson & Roderick Parkes, Britisk politik i förändring, Världspolitikens Dagsfrågor, 1/2015

42- Dohainstitute.org

43- Ekonomifakta.se

44- Globalis.se

45- Industri politiken.se, Industrial policy sweden

46- Internationella studier, utrikes politisk institute

47- Iranchamber.com

48- Landguide.se / all countries

49- rawabetcenter.com

50- Sveriges fyra grund lager, Riksdag, 2014

51- Urikes politisk institute sverige / international studies in sweden, 2010-2015

52- Wikipedia English

53- Wikipedia svensk

54- worldbank.org

55- KarlssonIngmar, Turkiets Historia, Scandbook AB Falun, 2015

56- Söderberg Johan, Vår världs ekonomiska historia, del 1, Student litratur, 2015

57- Montgomerg Hugo, medelhavsvärldens historia till omkring 400 e.kr, Berlings, Arlöv, 1985

58- Tors John, Historisk Teori och metod, Student Litratur AB Lund, 2010

59- Åke Holmberg, Vår Världs Historia, Centraltryckeriet AB Borås, 1982

٦٠- ئارچی رۆزفێلت، کورد لە یاداشتەکانی ئارچی رۆزفێلتدا، ١٩١٨، و. کارزان موحەمەد، بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان، ٢٠٠٣

٦١- ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کورد و کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٥

٦٢- ئەحمەد مەحمود خەلیل، مێژووی کورد لە شارستانی ئیسلامدا، چاپخانەی پەیوەند - سلێمانی، ٢٠١٠

٦٣- پسپۆران و ئەفسەرانی ئینگلیز، کورد و کوردستان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، ٢٠٠٢\١٩٢٣

٦٤- بوار نورەدین، میر عەبدال خانی بتلیس ، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠٠٧

٦٥- حسێن ئارام بەگ، مێژووی میرایەتی بابان، بنکەی ژین، ٢٠١٣

٦٦- حمید بوز ئەرسەلان، مێژووی تورکیای هاوچەرخ، چاپخانەی ئاراس ٢٠١٢

٦٧- دون ناردو، ئیمپراتوریەتی ئاشور، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠٨

٦٨- دیدار عوسمان، رۆڵی کورد لە دامەزراندنی کۆماری تورکیادا، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، ٢٠١٣

٦٩- رالف دارن دۆرف، قەیرانەکانی دیموکراسی، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠٠٨
٧٠- سیروان کاوسی، مێژووی دەسەڵاتی ئایینی ئێران، Digital Printservice AS, Oslo ، ٢٠١٠
٧١- سۆران حەمەڕەش، کورد کێیە؟، YPS publisher ، ٢٠١٣
٧٢- ساڵح قەفتان، سێ لێکۆڵینەوەی مێژوویی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠٩
٧٣- سامی شۆڕش، رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەبەردەم گۆڕانی دیموکراسیدا، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٦
٧٤- سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم، یادەوەرییە سیاسییەکانم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠١٠
٧٥- شەمسی موحەمەد شەمسەدین، مێژووی کورد لە سەدەی شانزەدا، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٩
٧٦- عەبدولمونعم ماجد، مێژووی سیاسی عەرەب، ١٩٥٦، و. مەلا عەزیز، ناوەندی ئاوێر،٢٠١٣
٧٧- عەبدوللا عەلیاوەیی، کوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا، سەنتەری لێکۆڵینەوەیی ستراتیجی
لە کوردستان، ٢٠٠٤
٧٨- عوسمان عەلی، چەند لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی بزاڤی هاوچەرخی کورد، چاپخانەی دیلان، ٢٠٠٦
٧٩- فەرهاد پیرباڵ، کورد لە دیدی رۆژهەڵاتناسانەوە، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٦
٨٠- فوئاد مەجید میسری، کۆمەڵگا لەسایەی دەوڵەتی خەلافەتدا، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠١٣
٨١- فیراس سەواج، نهێنی عەشتار، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠١٠
٨٢- کەمال مەزهەر،کوردو کوردستان، گرین گلۆری، لوبنان، ٢٠٠٩
٨٣- کەمال مەزهەر، چەند لاپەرەیەك لە مێژووی کورد، شرکه مطبعه الادیب المحدوده، ١٩٨٥
٨٤- کەمال مەزهەر، خەباتی رزگاریخوازی کورد و ئازەر لە ئێران، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٤
٨٥- مارتن ڤان برونسن، ئاغا و شێخ و دەوڵەت، مەکتەبەی بیروهۆشیاری(ی.ن.ك.)، ٢٠١٠
٨٦- موحەمەد حەمە باقی، میرنشینی ئەردەڵان، بابان، سۆران، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٢
٨٧- مامخان شیروانی، بارزان و رەچەڵەکی بارزانیان، کوردستان پۆست، ١٩٩٥
٨٨- مارکس کارل، بەیاننامەی پارتی کومونیست \ وەرگێرجەلال دەباغ، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،
٢٠٠٢
٨٩- موحەمەد ئەمین زەکی بەگ، خولاسەی تەئریخی کورد و کوردستان، بنکەی ژین، ٢٠٠٦
٩٠- محمد سهیل تەقوش، مێژووی دەوڵەتی سەفەوی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی رۆژهەڵات، ٢٠١٢

٩١- محمد سهیل تەقوش، عوسمانییەکان، کتێبخانەی ئاوێر، ٢٠٠٩
٩٢- موجتەبا بورزوویی، بارودۆخی سیاسی کوردستان ١٨٨٠- ١٩٤٦، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،
٢٠٠٥
٩٣- نەجاتی عەبدوڵلا، راپەرینەکانی بارزان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس هەولێر، ٢٠١٠
٩٤- نیشتمان بەشیر موحەمەد، کورد و سلجوقیەکان چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٦
٩٥- نەوشیروان موستەفا، چەند بابەتێکی کۆمەڵناسی، الدار العربیه للعلوم ناشرون، ٢٠١٥
٩٦- نەوشیروان موستەفا، کورد و عەجەم، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، ٢٠٠٥
٩٩- کلودیوس رِیچ، گەشنامەی ریچ بۆ کوردستان، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٢
٩٨- ی. ئی. جاسیلیەڤا، کوردستانی خوارووی رۆژهەڵات، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٩
٩٩- یان یەرپە، دابەشکردنی دەستەڵاتەکان لە ئێران، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٥

١٠٠- ابراهیم الداقوقی، اکراد ترکیا، منشورات اراس، ٢٠٠٨
١٠١- ج.ر. غنیمة Ghanima، تجارة العراق، ١٩٢٢، دار النشر العراقی، ١٩٢٢
١٠٢- جرجیس فتح الله، یقظة الکرد، دار اراس للطباعة، ٢٠٠٢
١٠٣- حسن کریم جاف، الوجیز فی تاریخ ایران- الجزئ الرابع، دار اراس للطباعة و النشر، ٢٠٠٨
١٠٤- حسن کریم جاف ،الوجیز فی تاریخ ایران- الجزئ الثانی، دار اراس للطباعة و النشر، ٢٠٠٨
١٠٥- حسن کریم جاف، الوجیز فی تاریخ ایران- الجزئ الثالث، دار اراس للطباعة و النشر، ٢٠٠٨
١٠٦- خلیل اینالجیك، تاریخ الدولة العثمانیة، دار المدار الاسلامی، ٢٠٠٢
١٠٧- روبرت ئولسن، المسالة الکردیة فی العلاقات الترکیة-الایرانیة، دار اراس للطباعة-اربیل، ٢٠٠١
١٠٨- سعید عبدالفتاح عاشور، تاریخ اوروبا فی العصور الوسطی، دار النهضة العربیة - بیروت، ١٩٦٧
١٠٩- علی محمد محمد الصلابی، دوله السلاجقه، موسسة اقرآ القاهرة، ٢٠٠٦
١١٠- عبدالله اوجلان، ازمة المدینة و حل الحضارة الدیموقراطیة فی الشرق الاوسط، چاپخانەی ئازادی،
٢٠١٤
١١١- عبدالله اوجلان، الفوضی فی حضارة الشرق الاوسط و الحلول المحتملة، منشورات قسم الترجمة العربیة فی لجنة الاعلام و التنویر، ٢٠١٤
١١٢- عبدالله اوجلان، قضایا الدیمقراطیة فی تورکیا، نماذج الحل فی کوردستان خارطة الطریق،

چاپخانەی ئازادی، ٢٠١٢
١١٣- على ابراهيم حسن، الجاهلية - الدولة العربية - الدولة العباسية، مكتبه النهضة المصرية، ٢٠١٠
١١٤- كمال مظهر، انتفاضة ١٩٢٥ كردستان تركيا، لبنان-بيروت، ٢٠٠١
١١٥- كمال مظهر، دور الشعب الكردى فى ثوره العشرين، مطبعة الحوادث – بغداد، ١٩٧٦
١١٦- كمال مظهر، كردستان فى سنوات الحرب العالمية الاولى ١ ، مطبعة المجمع العلمى الكردى، ١٩٧٧
١١٧- كاظم حبيب، لمحات من العراق القرن العشرين، موآسسة حمدى للطباعة و النشر، ٢٠١١
١١٨- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى- الدولة العباسية، المكتب الاسلامى - بيروت، ١٩٩١
١١٩- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى\ العهد العثمانى، المكتب الاسلامى-بيروت، ١٩٩١
١٢٠- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى-العهد الاموى، المكتب الاسلامى – بيروت، ١٩٩١
١٢١- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى- الخلفا الراشدين، المكتب الاسلامى-بيروت، ١٩٩١
١٢٢- ماوتسى تونغ ، تحليل الطبقات المجتمع الصينى، ١٩٣٠
١٢٣- ماوتسى تونغ، فى التناقض، ١٩٣٧
١٢٤- ماوتسى تونغ ، حول الديمقراطية الجديدة، ١٩٤٠
١٢٥- ماوتسى تونغ ، حول الدكتاتورية الديموقراطية الشعبية، نسخة للانترنيت الصوت الشويعى، ١٩٤٩
١٢٦- ستالين، الماديه الديالكتيكية و الماديه التاريخية، ١٩٣٠
١٢٧- فريدريك انجلس، اصل العائلة والملكية الخاصة و الدولة، الارشيف الماركسى، ١٨٨٤
١٢٨- ماركس انجلس، فى الاستعمار، دار التقدم موسكو، ١٩٤٨-١٩٨٤
١٢٩- باسيل نيكيتين، الكرد، منشورات مكتب الفكر و التوعيه فى الاتحاد الوطنى الكردستانى، ٢٠٠٧
١٣٠- مينورسكى، الاكراد، رابطة كاوه للثقافه الكرديه، ١٩٨٧